

ale

historisk tidskrift

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 1 1993

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening
och Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Arkivarie Bengt Danielson, Lund,
redaktör

Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund

Docent Sten Skansjö, Lund

Landsarkivarie Anna-Christina Ulf-
sparre, Lund

innehåll

	Sid.
Åsa Klintborg: Den skånska kyrkogårdsträdgården	1
Anders Ödman: Järnskatt och borglän, II	20
<i>Aktuellt om arkivaliskt</i>	
Ales långa förhistoria – nu på Landsarkivet	32
<i>Omslagsbild</i>	
Förslag till gravkapell i Lund, 1814	

Den skånska kyrkogårdsträdgården

Av Åsa Klintborg

Institutionen för konstvetenskap, Lunds Universitet och

Institutionen för landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp

Våra kyrkogårdars kulturhistoriska värden har på senare tid blivit allt mer uppmärksammade inom kulturmiljövården och forskningen. I centrum för denna artikel står de trädgårdshistoriska aspekterna på den skånska kyrkogården. Vi får veta hur förändringar av begravningstraditionerna, trädgårdsidealerna och samhällsförhållandena i stort har påverkat utformningen av våra kyrkogårdar under deras 1000-åriga historia. I samband härmed ges även en presentation av äldre tiders gravskick.

Kring kyrkan låg ännu på slutet av 1700-talet kyrkogården som en vildvuxen gräsbacke. Möjligen fanns där några enkla träkors, men i de allra flesta fall var låga gräsklädda kullar det enda som visade var gravarna låg. Resta gravstenar var en sällsynt märkvärdighet. Eftersom alla markens grödor togs noga till vara i byn, skördades också kyrkogårdens gräs. I praktiken innebar det ofta att kreaturen gick fritt omkring och betade innanför kyrkogårdsmuren. Oskicket att låta djuren böka bland gravarna i den vigda kyrkogårdsjorden nämns i visitationsprotokoll och andra kyrkliga handlingar långt in på 1800-talet. Eventuella förbud efterlevdes dåligt, kanske i synnerhet i socknar där det var prästens egna kreatur som hölls på kyrkogården eller där betet tillhörde klockarens löneförmåner.

Nyordningar i staden . . .

Att ordna och sköta kyrkogården som en trädgård eller park är en mycket sen företeelse i den svenska kyrkogårdens 1000-åriga historia. Förändringen skedde gradvis under hela 1800-talet med början i städerna. Orsakerna var till en början huvudsakligen hygieniska och praktiska.

Både i städerna och på landet var kyrkogårdarna små och trånga och bebyggelsen låg tätt inpå kyrkogårdsmurarna. Den stora befolkningsökningen under andra hälften av 1700-talet ledde snart till att också kyrkogårdarna blev för trånga. Tiden som förflöt innan en gammal grav måste öppnas igen för att ge nytt gravutrymme blev allt kortare. Skildringarna från tiden talar om stinkande överfulla kyrkogårdar där man vid gravgrävningen ideligen stöter på halvförmultnade lik. Om tillståndet på kyrkogårdarna var förfärligt så var det om möjligt ännu värre i kyrkorna. Där fanns de mest eftersträfvansvärda gravplatserna för dem som hade råd att betala. För att slippa ständigt pågående gravgrävning inne i kyrkan lät man på sina håll gräva ut källare och bygga riktiga gravkamrar, som gjordes åtkomliga med trappor och korridorer under kyrkan. Det var till slut stöket och stanken inne i kyrkorna som fick prästerskapet, stödda av kungen Gustav III och framsynta medlemmar av läkarkåren, att gå i spetsen för omfattande nyordningar.

Den småländske provinsialläkaren J. G. Colliander ingav 1784 en skarpt formulerad skrivelse till sockenstämman i Växjö:

Fig. 1. Innanför en krans av träd utbreder sig kring Stävie kyrka en typiskt skånsk kyrkogård där gravplatserna inramas av låga buxbomshäckar. Foto: Åsa Klintborg.

»At ingen ting smittar luften med farligare dunster för de lefvande än stinkande ångor af de dödas förruttnande kroppar samt snarare kan åstadkomma smittosamma och folködande sjukdomar, än det allmänna bruket at begrafva de döda uti och omkring kyrkor, särdeles i städer, är en sanning, som dageliga ärfarenheten bekräftar.»

Colliander är en typisk representant för det sena 1700-talets naturvetenskapsmän som hade börjat se ett samband mellan hygien och smittspridning vilket på flera sätt blev avgörande för den nya kyrkogårdskulturen. Redan 1783 förbjöds all vidare försäljning av gravar i kyrkorna och på städernas kyrkogårdar, men de allmänna begravingarna, för dem som

inte hade råd att betala för någon gravplats, fortsatte. Målet som eftersträvades var att anlägga nya kyrkogårdar utanför stadens hank och stör.

År 1805 utfärdade Gustav IV Adolf en kunglig förordning, där alla landets församlingar uppmanades att anlägga nya kyrkogårdar utanför den tätare bebyggelsen. Det kungliga brevet innehöll också anvisningar för hur själva platsen skulle se ut:

»VI hafve för godt funnit i nåder förordna: att då Kyrkogårdar flyttas utanför Städerna, hwilket, der det lämpeligen ske kan medför flere förmåner och förtjenar uppmuntran, bör den nya Begravnings Platsen förses med anständig stängsel och sådana tecken, som utmärka Platsens ändamål, samt träd deromkring planteras:

Börande Ritning deröfver, innan arbetet företages, till Vår Nådiga pröfning af Vår Befallningshafvande i underdånighet insända . . . »

Den föreskrivna trädplanteringen skulle inte bara försköna platsen utan hade i första hand en praktisk funktion. Man trodde att träden skulle rena både jord och luft från »skadliga dunster» och smittosamma ämnen, eftersom man redan vid den här tiden visste att trädens grönska på något sätt förbättrade luftens sammansättning.

Genom dessa kungliga förordningar blev kyrkogårdarna en statlig angelägenhet vilket kom att få avgörande betydelse för deras utformning. Att i varje stad hitta någon som var tillräckligt förfaren i ritnings- och anläggningskonst för att kunna göra upp generalplaner till nya begravningsplatser var inte möjligt. Det säkraste sättet att få en ny plan godkänd var att anlita en arkitekt som stod nära Överintendentsämbetet, den myndighet som prövade alla förslag.

Under 1800-talets första två årtionden anlades nya begravningsplatser utanför alla städer av någon storlek. Det var i de flesta fall Fredrik Magnus Piper, som hade varit Gustav III:s trädgårdsarkitekt, och hans elever vid Kongl. Målare- och Bildhuggare Akademiens byggnadsskola, som ritade de planer som skickades ut över landet. Begravningsplatserna kom på så sätt att bli en uppgift för flera av den tidens ledande arkitekter. Att dessa uppdrag tillmättes stor betydelse visas av att begravningsplatser infördes som prisämnesuppgift vid Akademien under Pipers tid. Särskild vikt lades vid utformningen av entrépartierna och det bisättningskor som varje ny begravningsplats måste vara utrustad med. På de flesta planer går det också att med stor noggrannhet läsa ut

hur planteringen av träd och buskar var tänkt.

Kring kyrkogården ritades mur eller staket. Därintill planterades friväxande träd, oftast innanför men ibland också utanför muren. Inne på kyrkogården sattes träd som ornament vid större gravmonument eller som markeringar av hörn och korsvägar. Träd planterade i alléer förekom i mer monumentala sammanhang. Piper var speciellt utförlig i sina anvisningar. På hans ritningar angavs till exempel att trädkransen runt begravningsplatsen skulle planteras med »*Större träen, hälst bokar, i hörnen ek.*» Till ingångsportar och vid gravmonumenten föreslogs högre buskar: »*Smärre popplar eller ock ask som får slå ut från roten så att de få en otvungen pyramidal skapnad.*» Där en vidgad öppen plats bildades kring ett större monument, eller i skärningen mellan två huvudvägar, markerades gärna platsen med popplar. Redan de smala popplarna avslöjar tydligt inflytandet från Medelhavet och antikens formvärld. På Pipers och de andra arkitekternas detaljritningar bildar de bakgrund till bisättningskor och gravmonument prydda med kolonner och tempelgavlar.

. . . och på landet

När nyordningarna så småningom nådde landsbygdens kyrkogårdar var det mer i form av eftergifter åt en rad stora förändringar i bylivet än som efterrättelse av centrala påbud. Under första hälften av 1800-talet nästan fördubblades befolkningen i Skåne. Eftersom mer än nio tiondelar av befolkningen bodde på landsbygden måste det ha blivit trångbott åtminstone i byarna, där gårdar och småhus låg tätt intill kyrkan och möjligheterna att få plats med nybyggen var små. Med enskiftet flyttades gårdarna ut

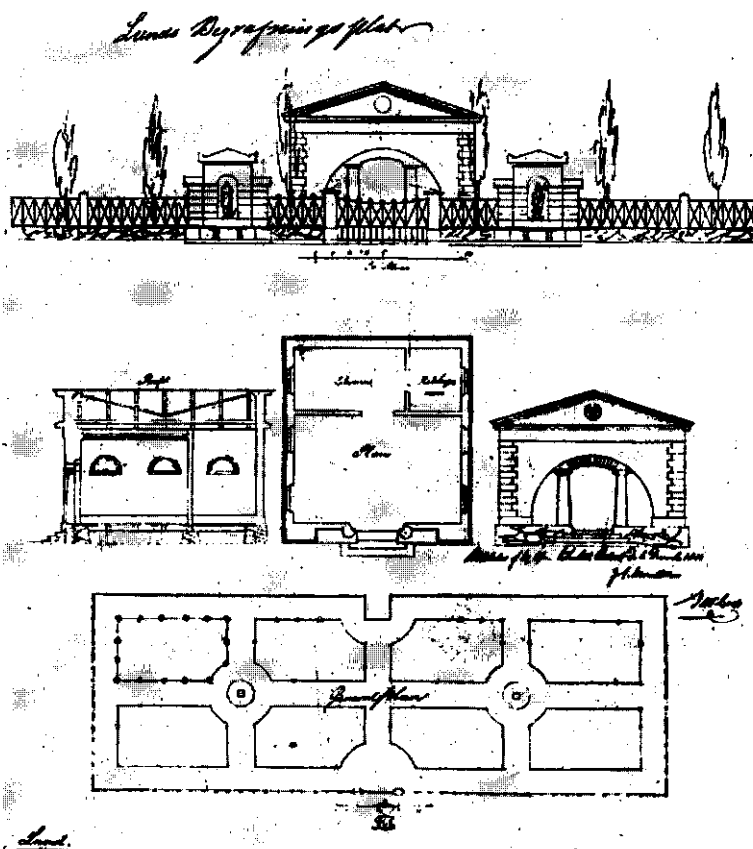

Fig. 2. Fredrik Bloms förslag till kyrkogård och gravkapell i Lund, 1814. Efter Claesson.

till sina ägor från bykärnan, och även om det kom enkla gatchus i mängd i deras ställe, så kunde man ofta avsätta något av byns gemensamma mark till skollustomt eller till utvidgning av kyrkogården.

På landsbygden inföll det akuta behovet av nya gravplatser samtidigt som församlingsborna blev för många för sina gamla medeltidskyrkor. Att ordna begravningsfrågan kunde bli ett svårlöst problem i de socknar där man såg sig tvungen att bygga till kyrkan men inte hade utrymme att utvidga kyrkogården. Kyrkogårdens betydelse som mötesplats om söndagen blev större när byns gårdar inte längre låg kvar kring kyrkan och var-

dagslivet i de flesta fall pågick långt därifrån. Det innebar också att blickarna på ett annat sätt riktades mot kyrkogårdens tillstånd. Hade man inte brytt sig om dess utseende tidigare, så var det vanligt att man på något sätt ordnade den i samband med att kyrkan byggdes om. De enkla, praktiska åtgärderna var de första. Buskar och gräs röjdes bort från kyrkans omedelbara närhet för att rötter och fukt inte skulle skada kyrkmurarna, och gångar anlades mellan grindarna i kyrkogårdsmuren och kyrkans port. På gångarna och runt kyrkan lades grus eller sand.

Kyrkogårdsmuren kunde förete ett mycket brokigt intryck så länge den var

uppdelad i längder där varje del underhölls av de olika sockenborna alltefter råd och lägenhet. Nu övergick den allt oftare i gemensam vård på så sätt att sockenborna bidrog efter hemmanets förmåga till gemensamma insatser för murens vård när sockenstämman ansåg att det behövdes. Att man planterade träd kring kyrkogården förekom också, men var knappast vanligt före 1800-talets mitt.

Om kyrkogårdens hierarki

Redan under medeltiden tycks behovet ha funnits att skilja på folk efter förtjänster och tillgångar även efter döden. Då togs själva kyrkan i bruk som begravningsplats. Kyrkan, som var kyrkogårdens givna medelpunkt, blev också inredd som

dess heligaste plats, där gravplatserna i koret, i närheten av huvudaltaret, var de mest eftersträfvansvärda. Att få sin grav i kyrkan var förbehållet dem som hade råd, och försäljningen av kyrkgravar kunde tidvis ge kyrkan betydliga inkomster. Kyrkogårdsgraven var emellertid den vanligaste gravformen, även innan begravning i kyrkorna förbjöds i slutet av 1700-talet.

Den äldsta indelningen av kyrkogården gick efter byar och gårdar. Varje byalag fick sig tilldelat en plats efter gårdarnas storlek och antal. Indelningen övergick sedan till att grundas på hemman och storleken bestämdes efter dess tillgångar eller folkmängd. På kyrkogården fanns också en allmänning för dem som inte ägde någon jord och inte hörde till något hemman.

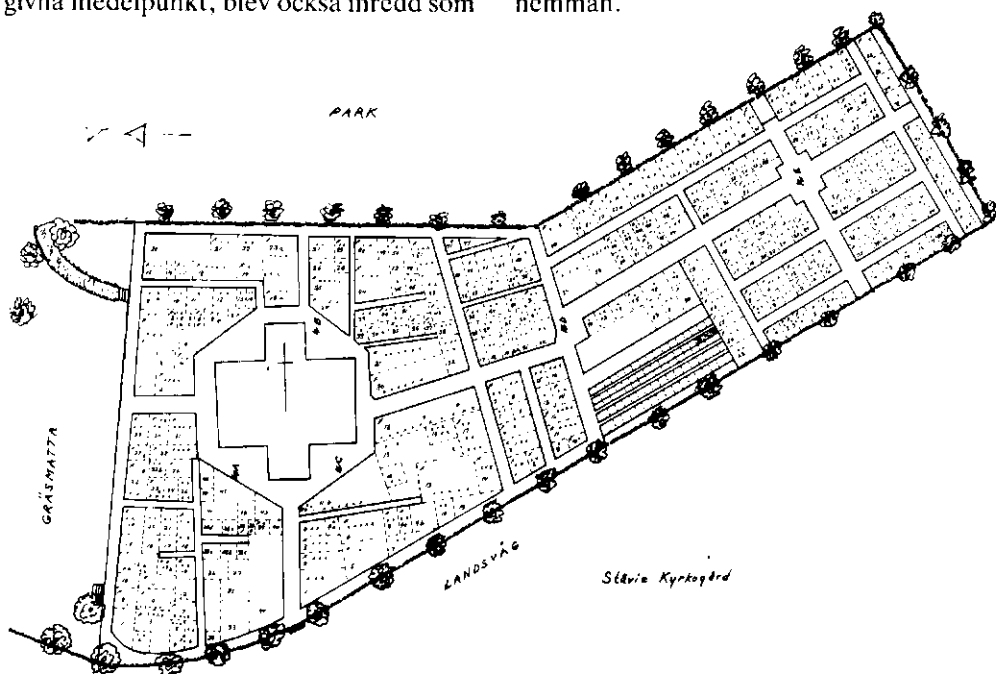

Fig. 3. Gravkarta över Stävie kyrkogård (utan år, men efter 1950). Gravplatserna (inom streckade linjer) är störst söder om kyrkan och omedelbart utanför koret i öster. Kyrkogårdens nordvästra del domineras av små och oansenliga gravplatser. I gravkvarteren syns tvärt avslutade gångar som tydliga exempel på att man försökte reglera de äldsta oregelbundna gravkvarteren. Längst i söder (med beteckningen Kv E) syns en långsträckt och helt regelbunden anläggning, tillkommen på 1920-talet. Jfr fig 8. Lackalänga-Stävie församlings arkiv. Foto LUB.

När befolkningstillväxten var som störst blev man på flera håll tvungen att ompröva indelningen av kyrkogården. De obesuttnas skara ökade. Till dem hörde torpare och ett allt större antal jordlösa dagsverkare. Hemmansgravarna blev mindre och trängre till följd av hemmansklyvningen, men för den nye hemmansägaren var det otänkbart att dela gravplats med de fattiga i det »allmänna varvet». Problemen löstes till en del genom att kyrkogårdarna utvidgades, men man provade också i vissa socknar att gå över till begravingar i varv, dvs att gravsätta de döda i rader i tur och ordning efter när dödsfallen inträffat, vilket var det mest ekonomiska sättet att utnyttja kyrkogårdens utrymme. Jämsides med denna begravningsform övergick man också alltmer till att sälja enskilda gravplatser. Den egna gravplatsen eller familjegraven blev under 1800-talets lopp den allra vanligaste gravformen.

På vilken del av kyrkogården gravarna placerades har ända in i modern tid tillmätts den största betydelse. Bya- och hemmansgravarna var vanligen fördelade runtom kyrkan på dess östra, södra och västra sidor. Precis som i själva kyrkan spelade närheten till koret en viss roll för gravarnas placering även på kyrkogården. Varken danska eller svenska landskapslagar har något att berätta om kyrkogårdens indelning, men i en medeltida kyrkolag för Bohuslän nämns hur kyrkogården söder och öster om kyrkan bör indelas i fyra delar. Den finaste, längst i öster, var till för bygdens stormän, den andra för friborna bönder, den tredje för obesuttna eller frigivna bönder och den tredje för trälarna och ilandflutna lik av norrmän. Trälarna och strandliken låg närmast kyrkogårdsmuren, medan de stormän som bidragit till kyrkbygget fick

den förnämsta platsen i takdroppet vid kyrkans sydsida. Även om de bohuslänska bestämmelserna inte är helt överförbara på skånsk tradition, visar de att en sträng indelning av kyrkogården kunde förekomma redan på 1100-talet.

Att de onda makterna härskade över kyrkogården norr om kyrkan var en djupt rotad föreställning som finns väl belagd över hela Sverige. I folktron sades att det var åt norr kyrkans murar skulle falla på domens dag, och man tänkte sig att uppståndelsen på den yttersta dagen därför skulle försvåras för dem som blivit begravda just där. Missaktningen för den norra delen av kyrkogården förstärktes under den tid då världsliga domare använde begravningsformen som straff, androm till varnagel. Att bli jordad utanför kyrkans murar ansågs vara den största förnedring. Genom att förvägra missdådare, självmördare och mördarn (barn födda utom äktenskapet och därför bragta om livet) begraving i vigd jord ville man skrämja till laglydnad. För brottslingar som bekänt sina synder och sin kristna tro på dödsbädden, för dödfödda och odöpta barn och för dem som drunknat eller obevisat misstänktes ha dött för egen hand var det i allmänhet bara kyrkogårdens sämsta hörn som stod till buds. Alldeles innanför muren, så långt i nordväst som möjligt, gravsattes dessa olyckliga i *tysthet* eller *stillhet*, som begravningsritualet kallar det. I sin strängaste form innebar en begraving i *tysthet* att prästen vid vite förbjöds närvara när kistan sänktes ner i jorden. I tveksamma fall kunde det förekomma att även värre syndare fick en undanskynd plats inne på kyrkogården, men då fick kistan inte bäras genom kyrkogårdsporten utan måste lyftas över muren, nästan i lönndom. De till synes omotiverade

trappsteg som man ibland kan finna på murens insida, alldeles intill kyrkogårdsgrinden, är fysiska rester av detta bruk.

Under slutet av 1700-talet pläderade upplysta män i kyrka och stat för att även kyrkogårdens norrsida skulle användas, när övrigt utrymme började tryta, men motviljan var svår att få bukt med. Inte förrän all gravsättning i kyrkan förbjöds 1815 skedde några större förändringar. Trängseln på kyrkans sydsida samt en vilja att bekämpa vidskepelse och i någon mån föregå med gott exempel medförde att präster och ståndspersoner, som dittills haft sin givna plats i kyrkan, ofta såg ut gravplatser åt sina familjer på kyrkogårdens norra sida. Effekten blev inte alltid den avsedda. Om man överhuvudtaget använde norrsidan var det nästan utan undantag för socknens obemedlade. I Skåne hände det att utvidgningar norrut ända in på 20-talet kallades »fattigkyrkogården». Det är dock fortfarande möjligt att finna grupper av påkostade gravmonument över till exempel flera generationer kyrkoherdar som den enda prydnaden på en i övrigt tom eller mycket sparsamt utnyttjad norrsida. Sådana anhopningar av speciella gravplatser kunde naturligtvis bli mycket iögonfallande och har inte sällan fått egna epitet i stil med »heliga hörnet».

En anständig kyrkogård

Först när ett allt större intresse för trädplantering och trädgårdsodling bredde ut sig under andra hälften av 1800-talet gjorde de ordnade planteringarna på allvar sitt intåg på kyrkogården. Kring kyrkogårdarna planterades nu allmänt kransar av träd. Föreställningen om att träden skulle rena luft och mark från skadliga ämnen hade övergivits i takt

med att kunskaperna både om smittspridning och om växternas funktioner klarlades. Trädens uppgift var nu i första hand att ge kyrkogården ett prydligt utseende.

Den snabba samhällsutvecklingen under 1800-talets andra hälft, som avsatte spår på alla områden, möjliggjordes i hög grad av tekniska innovationer inom jordbruk, industri och kommunikationer. För föregångsmännen inom de olika fälten kunde utvecklingen inte gå fort nog. Olof Eneroth, en av förgrundsgestalterna i den svenska trädgårdsodlingens historia, är tydlig i sin betraktelse över tillståndet på de svenska kyrkogårdarna 1863:

»Man skall knappast kunna räkna en på femtio bland våra kyrkor, som har en väl hållen, anständig kyrkogård. Finner man en rad af ofta nog illa skötta träd kring den trånga ogräsbacken, så finner man sig redan öfverraskad. Och om man skulle finna ordentligt hållna gångar eller, än mera, gräsmattor (. . .) så har ens öfverraskning hunnit sin höjd. Med få ord, den beskrifning vi redan ofvan gifvit öfver en svensk kyrkogård gäller så för stad som för land, endast med den skillnad, att på landet ser eländet och vårdslösheten något fattigare ut.»

För Eneroth var begreppen kultur och odling helt synonyma, och han menade att ett folks bildning och kultur kunde avläsas i graden av odling i de miljöer de omgav sig med. Helt följdriktigt ansåg han att man kunde bedöma ett folks karaktär efter den aktning man visade sina avlidnas minne och genom att studera kyrkogårdarna. I det avseendet är naturligtvis beskrivningen av tillståndet på de svenska kyrkogårdarna en dyster läsning.

Utbildning var lösenordet, och man hoppades i första hand på folkskolans

genomslagskraft. Genom en insatt skollärares försorg skulle barnen få öva både själslig och kroppslig odling. I en prydligt anlagd skolträdgård skulle barnen både få smak för en vacker omgivning och lära sig den praktiska odlingens grunder. Med barnen tänkte man sig att odlingslusten skulle spridas till deras hem och så småningom bli till nytta för hela bygden. Eftersom skolan var nära knuten till kyrkan hände det att skolläraren, om han var förfaren i trädgårdsodling, var den som i praktiken ordnade kyrkogårdens planteringar.

Även om det fanns en vilja att förbättra kyrkogårdarna, så gjorde bristen på kunskap och växter att förändringarna i början gick långsamt. Med samlade insatser, framförallt från de båda Skånelänens hushållningssällskap, kom emellertid både utbildning och inhemsk plantskoleverksamhet ganska snart igång, och välutbildade så kallade länsträdgårdsmästare anställdes för att resa runt på landsbygden och ge råd och utbildning i trädgårdsodling.

Utvecklingen var likartad i hela Sverige. Smaken för det nya, lusten att odla, kom från många håll på en gång. Nya kommunikationer och den allt större floran av böcker och tidskrifter gjorde det fullt möjligt för många fler att själva beskåda omvärldens alla härligheter, vare sig man själv gav sig ut på resa eller stannade hemma och tog emot nyheterna som de kom. Tåget fungerade inte bara som ett snabbt och oöverträffat transportmedel för levande växter. Järnvägen användes också mycket medvetet som kulturspridare i vid bemärkelse, med prydliga byggnader och vackra planteringar för folk att ta efter, även i de mest avlägsna bygder.

Under 1880-talet hade trädgårdsod-

lingen på allvar slagit igenom på så gott som alla nivåer och den välordnade och trädplanterade kyrkogården hade blivit en allmän företeelse. Förändringarna kan vara svåra att spåra på de äldre kyrkogårdarna. De gamla gravkvarteren hade fogats till varandra utan särskild tanke på någon övergripande ordning, och den strukturen var ingenting man kunde ändra på i en handvändning. Efterhand som nya gravplatser togs upp, passade man på att försöka reglera kyrkogården så gott det gick, genom att anlägga gångar och lägga nya gravar i raka rader på ömse sidor om dem. Att reglera en gammal kyrkogård efter den nya tidens krav på symmetri och prydlighet var naturligtvis svårt att driva igenom så länge de gamla hemmansgravarna var i användning. Helt genomreglerade kyrkogårdar hör till ovanligheterna, men försöken till regleringar; korta, abrupt avslutade grusgångar med två eller tre gravar på varje sida, omgivna av ett myller av oregelbundna gravplatser, förekommer desto oftare. För att få grepp om vilka ideal som eftersträvades får man titta på de nyanlagda kyrkogårdarna.

Kring de många nya kyrkor som byggdes i Skåne under 1800-talets andra hälft ligger kyrkogårdar som fullständiga bilden av vilka anspråk den nya tiden ställde på kyrkomiljön. Ordning och värdighet var egenskaper som eftersträvades i de nya kyrkorna och som man försökte uppnå genom att bygga med symmetri och perfektion. I den mån man byggde på ny mark gjordes också kyrkogårdarna till rätlinjiga och symmetriska anläggningar, med rader av jämnstora gravplatser som alla var lätta att komma åt från det regelbundna mönstret av grusgångar. Den gamla uppdelningen mellan kyrkogårdens norra och södra sida försökte man ofta

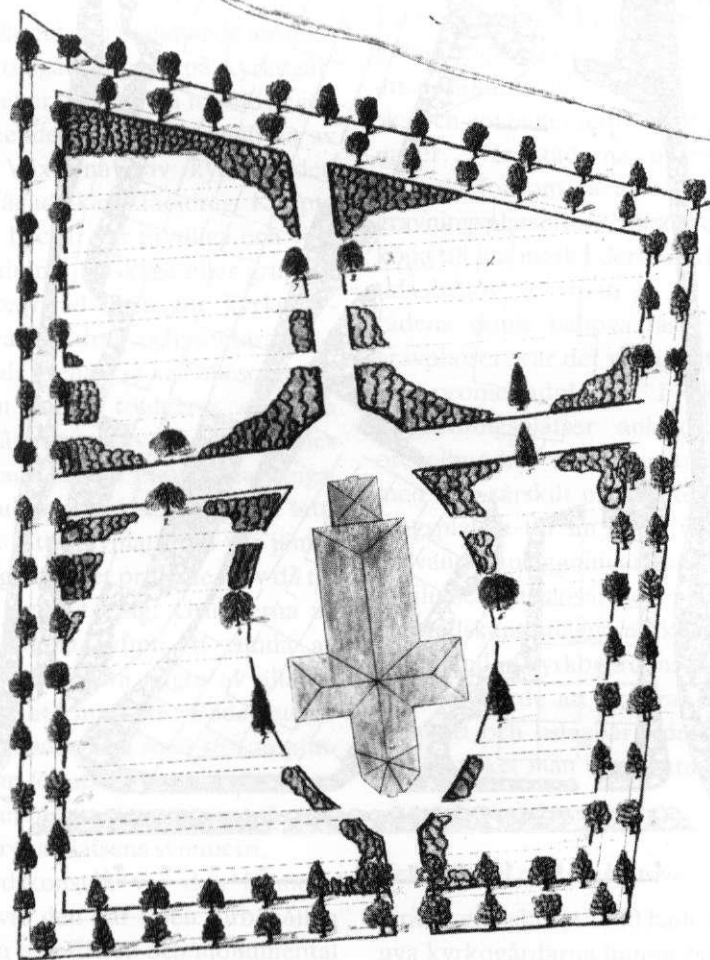

Fig. 4. Plan för kyrkogårdsanläggning kring den nya kyrkan i Lomma av länsträdgårdsmästare C. M. Peterson 1873. Kyrkogården omges av dubbla trädrader och är symmetriskt indelad, i rätlinjiga gravkvarter, så långt tomten tillåter. Solitära träd i hängande eller pyramidal form är noggrant inritade kring kyrkan och vid huvudgångarna. De schematiskt återgivna buskageplanteringarna finns kvar till stor del idag och består huvudsakligen av mörka barrväxter som idegran, tuja och kinesisk en. Lomma församlings arkiv, LLA. Foto LUB.

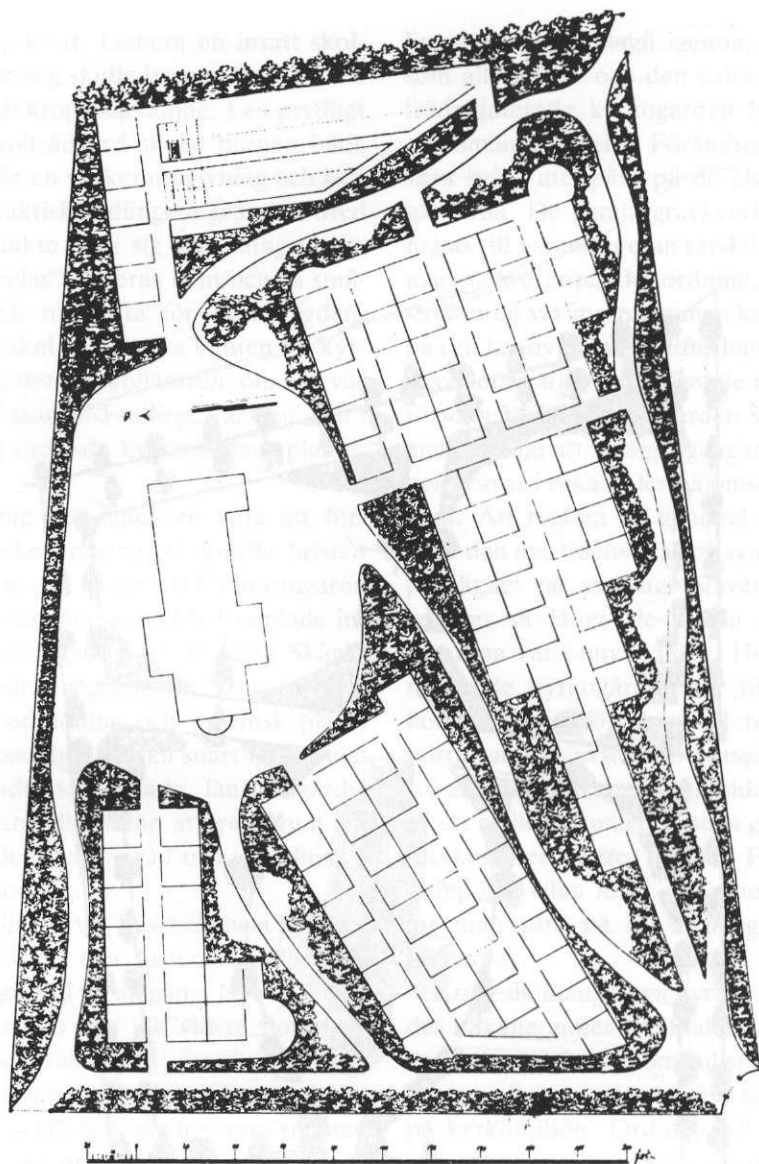

Fig. 5. Det osignerade förslaget till kyrkogårdsanläggning kring Borlunda kyrka har sannolikt tillkommit i samband med att den nya kyrkan uppfördes 1868 och är ett av få exempel på hur man försökt tillämpa landskapsparkens principer på en mindre kyrkogård. Innanför systemen av bågiga gångar och täta planteringar ligger gravplatserna i strängt regelbundna formationer. Landskapsplanteringsen tujor och idegranar bildar nu täta, mörka korridorer av kyrkogårdens gångar och utgör ett nästan exotiskt inslag i det skånska jordbrukslandskapet. Borlunda församlings arkiv, LLA. Foto LUB.

undvika genom att göra kyrkogården lika stor åt alla håll. De lite större och dyrare gravplatserna lades fortfarande ofta för sig, till exempel utmed huvudgångarna och längs kyrkogårdsmurens insida.

Kyrkogården som park och promenad

Det var emellertid den omfattande användningen av trädgårdsväxter på kyrkogården som innebar den största förändringen av dess utseende under andra hälften av 1800-talet. Växterna gav kyrkogården dess eftersträfvade karaktärsdrag. Klippta och tuktade häckar var prydliga och vittnade om ordning. Buskage eller grupper av mörka barrträd förlänade kyrkogården ett allvarligt drag och solitära träd med hängande grenar, så kallade sorgträd, vittnade om denna trädgårds speciella ändamål. När varje gravplats inhägnades av låga tuktade häckar blev begravningsplatsens struktur mycket tydlig och lättöverskådlig. Att gravplatserna var jämna och regelbundet ordnade blev då till en estetisk kvalitet i sig. Grupperna av buskar fick tjäna syftet att runda av skarpa hörn eller göra några av alla de raka linjerna lite mjukare. Både buskar och träd användes ofta med stor uppfinningsrikedom för att maskera smärre oregelbundenheter i gravkvarterens mönster och understryka platsens symmetri.

I trädgårdskonsten var den formella symmetrin vid den här tiden förbehållen anläggningar av officiell och monumental karaktär. Parker och större privata trädgårdar i städerna anlades efter oregelbundna mönster i så kallad »engelsk» stil. Förebilden var den engelska landskaps-parken som i slutet av 1700-talet introducerats i Sverige av främst Fredrik Magnus Piper och vunnit gillande hos kung Gustav III och adeln. När den engelska parken

nästan hundra år senare funnit vägen till den svenska stadsbefolkningen, hade den på sin långa färd över kontinenten hunnit bli strängt formaliserad. Slingrande gångar, bersåer och rabatter med färgrika blomsterarrangemang kom att bli kännetecken för de alltmer populära och utbredda promenaderna och stadsparkerna. I de växande städerna kom de gamla begravningsplatserna från sekelskiftet 1800 att uppskattas för sin skugggivande grönska och användes alltmer för stilla promenader. När städerna obevekligt växte runt de fordom så avses belägna begravningsplatserna, försökte man ofta köpa till lite mark i deras närhet för framtida behov. I väntan på att de nya områdena skulle behöva tas i anspråk för gravplatser, var det vanligt att de gjordes till promenadplatser i engelsk stil. Begravningsplatser anlagda efter den oregelbundna landskapsstilen förekom, men inte särskilt ofta. Eftersom begravningsplatser till sin natur var utrymmeskrävande anläggningar hade man sällan möjlighet att slösa med platsen så som en landskapsanläggning krävde. Till den regelbundna kyrkogårdens tungt vägande fördelar hörde att den var rationell och lättskött och oslagbar i det ekonomiska sätt på vilket man kunde utnyttja marken.

Trädgården på gravplatsen

Kring sekelskiftet 1900 hade många av de nya kyrkogårdarna hunnit bli någorlunda uppvuxna och bör ha kunnat vara både värdiga och behagligt grönskande platser. Kyrkogården hade funnit sin form med trädkransen runt om, alléerna längs huvudgångarna och kvarter efter kvarter med i det närmaste identiska gravplatser. På ritningarna från den tiden kan begravningsplatserna därför verka svala och

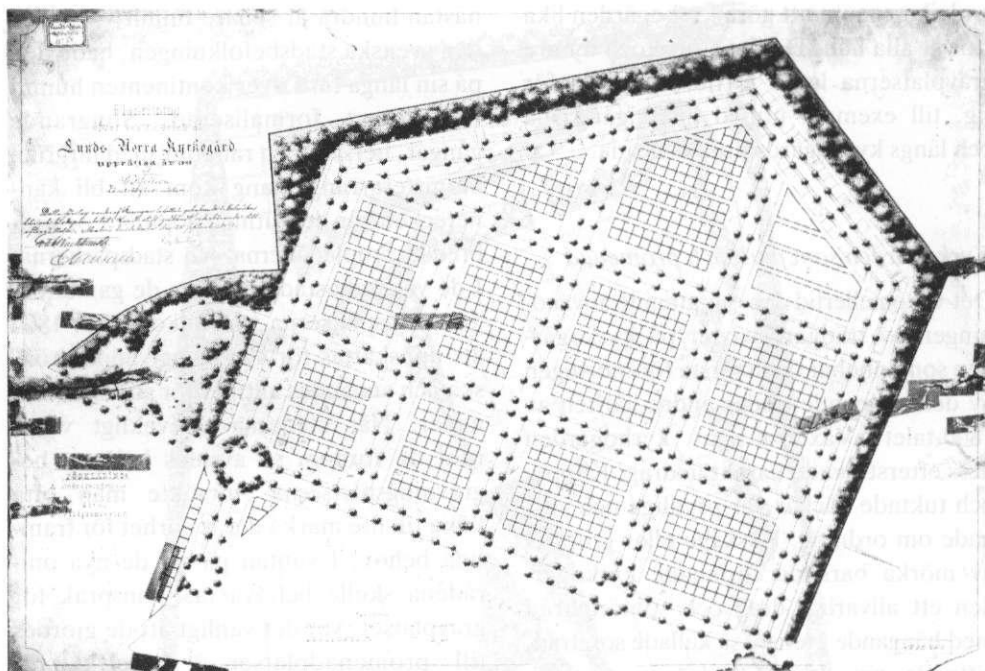

Fig. 6. Planritning över utvidgning av Lunds Norra kyrkogård 1888 av länsträdgårdsmästare Bengt Kjellsson. En rationellt och ekonomiskt disponerad kyrkogårdsanläggning indelad i mindre kvarter skilda från varandra av lindalléer. I söder (till vänster på bilden) finns ett gravkapell omgivet av en liten promenadplats i landskapsstil. Lunds kyrkogårdsförvaltnings arkiv. Foto LUB.

ganska ointressanta, men skenet bedrar. Med samhällets tilltagande individualisering hade alltmer intresse fokuserats på själva gravplatsen. Den enskilda graven eller familjegraven blev föremål för ibland ganska långtgående omsorger. Industrialismens genombrott hade blivit tydligt även här. Äldre typer av gravvårdar av lokalt präglade former och material ersattes i snabb takt av standardiserade, industritillverkade gravstenar, ofta av polerad granit. Som så många andra industriprodukter vid den här tiden såldes stenindustrins gravvårdar med hjälp av illustrerade kataloger. Bland kyrkvårdar och andra som var engagerade i begravningsverksamheten fann man sina ombud, som mot en viss provision

kunde förmedla gravvårdar av senaste modell även till de mest avlägsna trakter.

Till gravplatsens utsmyckning hörde också växter av lämpliga sorter. Ganska tidigt i kyrkogårdsträdgårdens historia hade man funnit på att täcka den gängse gravkullen av jord med någon beständig växt som murgröna eller vintergröna. De hortikulturella växternas antal hade ökat lavinartat under 1800-talets sista decennier och nådde sin kulmen kring sekelskiftet. Nu riktades intresset mot betydligt anspråksfullare växter, solitärer, som skulle flankera de allt större gravmonumenten och framhäva gravplatsens betydelse. I plantskolekatalogerna kunde man välja bland åtskilliga sorters mörka pyramidformade barrbuskar, syréner och

Fig. 7. Lunds Norra kyrkogård 1990. I gravkvarteren mellan de hundraåriga lindalléerna är det sena 1800-talets kyrkogårdsideal fortfarande tydligt. Stenramar, järnstaket och häckar inramar gravplatserna och prydnadsväxternas överväldigande mångfald. Foto Åsa Klintborg.

rosor på stam eller »sorgträd» med hängande grenar. Därtill kom också ofta gravramar av sten med räcken och grindar av järn. Det var heller inte ovanligt att placera mindre trädgårdsbänkar eller -soffor på de lite större gravplatsernas krattade grus.

Mot en nationell kyrkogårdskultur

När kyrkogårdarna på sina håll började se ut som övermöblerade 1800-talssalonger väcktes kritiska röster, och det var framförallt den myckna användningen av sten man till en början vände sig mot. Vid en visitation 1912 uttryckte till exempel biskopen i Visby »... sin ledsnad öfver att den forna vackra seden att på grafven

lägga en grönskande kulle fått vika för den troligen af bekvämlighetshänsyn allmänt införda betäckningen af grafplatsen med grus, hvarigenom döden ej längre finge behålla sin sinnebildliga betäckning med den levande grönskan såsom lifvets symbol, hvilket förhållande visitator hoppades måtte snart ändras.»

Den enskilda gravplatsens form och utsmyckning hade trätt i förgrunden på bekostnad av kyrkogårdens övergripande struktur. Förhållandet, som var det samma i grannländerna, blev den främsta angreppspunkten för dem som ville väcka frågan om kyrkogårdskulturen till diskussion:

»En ophobning af ganske ligegyldige gravstene i alle farver fra sort poleret gra-

nit til det hvideste marmor og i alle former og størrelser, banale ord man læser igen og igen, pelargonier og stedmoderblomster, man kender fra helt andre forhold i villahaver eller i byens offentlige anlæg . . . »

När kyrkogårdsfrågan på allvar blom-made upp under mellankrigstiden var strävan att finna den estetiska form, som bäst motsvarade begravningsplatsens ändamål. Fröet till den vidare utveck-lingen fanns i de starka nationella ström-ningarna strax efter sekelskiftet. Liksom inom alla andra konstarter förfasade man sig över den närmast föregående periodens »stillöshet och urartning» och ville för-medla nya mönster formade efter andra ideal. De gamla medeltidskyrkorna, som nyss hade ratats på grund av sin oändamålsenlighet, lyftes nu av teologerna fram som sinnebilder för folkets fromhet genom tiderna. I den debatt om restaure-rings- och bevaringsprinciper, som sam-tidigt blossade upp inom kulturminnes-vården, ställdes den medeltida kyrkan som hembygdens nationella symbol mot de nya kyrkobyggnadernas internationa-liserade arkitektur. Inte bara de medel-tida kyrkorna utan hela den gamla kyrko-miljön blev föremål för ett nyväckt intresse från flera håll.

1919 publicerades under titeln *Kyrko-gårdskonst* valda delar av en omfattande dokumentation av den svenska kyrko-gårdskulturen, som arkitekten Harald Wadsjö hade genomfört på uppdrag av Arkitekturminnesföreningen vid Kungliga konsthögskolan. Undersökningen omfat-tade såväl själva kyrkogårdsanläggning-arna som deras byggnader och gravmonu-ment. Exempler är hämtade från hela Sverige, men bilderna från gamla skånska kyrkogårdar är påfallande många, liksom texternas referenser till den skånska

kyrkogårdskulturen. Publikationens ut-tryckliga syfte var, enligt redaktör Wad-sjös förord, att »väcka ett starkt intresse för nydaningsarbetet inom vår så försum-made kyrkogårdskonst och bliva ett fast underlag för en riktig utveckling av tradi-tionerna i landets olika delar.»

Det förebildliga i den skånska kyrko-gårdskulturen var det rika användandet av häckar, en tradition som fått fotfäste i relativt sen tid och blivit utbredd bara i Sveriges sydligaste landskap, där till-gången på plantor och ett milt klimat tillät att denna trädgårdsform utvecklade sig. Möjligen är det en skönmålning från Wadsjös sida, men det förefaller som om de massproducerade gravmonumenten i mitten av 1910-talet ännu inte förmått slå igenom helt och hållet, åtminstone inte i de traditionsbevarande delarna av Skåne:

»Gravvårdarnas i allmänhet små dimen-sioner göra, att vegetationen blir förhärska-nde, bidragande till enhetlighet och lugn, som är det genomgående och karakterist-iska draget inom den skånska provinsens kyrkogårdar.»

Till den ideala kyrkogården önskade man väldisponerade gravkvarter, strikt arki-tektioniskt uppbyggda och med alla linjer understrukna av häckar. Nu liksom tidi-gare var Tyskland föregångslandet på området. Istället för att till Sverige hämta hem omstöpta engelska och kontinentala trädgårdsmönster kunde man nu hänvisa till en gemensam nordeuropeisk tradi-tion: Den gröna trädombäddade trädgård-en indelad i häckkantade kvarter.

Klassiska ideal och nya begravningsskick

Landskapskyrkogårdarna hade varit långt vanligare i Tyskland än här och hade utvecklats till ganska raffinerade

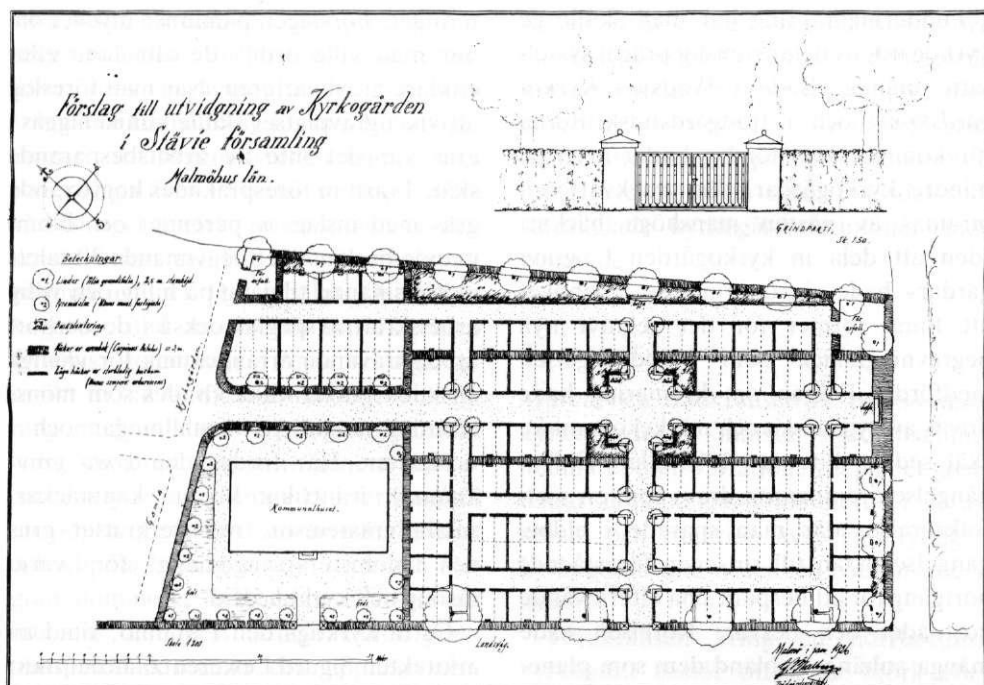

Fig. 8. Förslaget till utvidgning av Stävie kyrkogård ritades av trädgårdsarkitekten och kyrkogårdschefen i Malmö G. V. Walberg 1926. Planen visar en klassicerande anläggning av mindre format med strängt arkitektonisk uppbyggnad. Perspektivbildens smala popplar var signum för 1920- och 30-talens kyrkogårdsanläggningar. Formen känns igen från de allra tidigaste kyrkogårdsplanerna av F. M. Piper med flera från 1800-talets början. Lackalänga-Stävie kyrkoarkiv.

anläggningar med kuperade gräsplaner, trädridåer mellan gravkvarteren, konstgjorda sjöar och böljande vägsystem. Redan tidigt hade mer eller mindre strängt axiella system utbildats kring begravningsplatsernas huvudvägar, ofta med riktning mot någon betydande byggnad, som ett gravkapell eller någon annan större anläggning. De nya kyrkogårdarna byggdes helt och hållet kring dominerande centrala axlar. Formspråket både i planer och byggnader var klassicerande och huvudlinjerna markerades gärna med alléer, men tonen var ännu lågmäld:

»Det man den gang forstod ved landskabeligt er nu i det væsentlige opgivet.

Moderne tyske kirkegårde inddeles regelmæssigt i tilslutning til de retvinklede gravsteder; de monumentale virkninger, som kan frambringes ved alléplantning, ved hække og anden regelmæssig beplantning, er kommen frem i første linie, men ind imellem søger man ved tilsyneladende tilfældig plantning at lade naturen komme til sin ret, at mildne det strænge præg, der ellers let kunde blive resultatet.»

Kommentaren från 1923 är E. Erstad-Jørgensens, redaktören för den då helt nya nordiska tidskriften *Havekunst*, i vilken alla tidens främsta danska och svenska yrkesutövare på trädgårdskonstens område medverkade och framförde sina åsikter.

Funderingar kring hur man skulle ge kyrkogårdens delar rumslig prägel sysselsatte många. Både i Wadsjös *Kyrkogårdskonst* och i trädgårdstidskrifterna förekommer som förslag bilder även på mindre kyrkogårdar, där gravkvarteren inramas av nästan manshöga häckar. Idén att dela in kyrkogården i »gravgårdar» hade sin upprinnelse i behovet att finna former för det relativt nya begravningskick som eldbegängelsen medförde. Frågan om kremering hade drivits av hygieniska och markekonomiska skäl sedan slutet av 1800-talet. Eldbegängelseföreningarna drevs som en sorts folkrörelse, där man sparade i eldbegängelsekassan till sin egen förestående bortgång för att bespara sina efterlevande kostnader och besvär. Rörelsen hade många anhängare bland dem som planerade och ritade kyrkogårdar. Man var övertygad om företagets samhällsnytta, och många ansåg det bara vara en tidsfråga innan kremering, av utrymmesbrist, skulle bli ett tvång. Därför ägnades en hel del ansträngningar åt att finna former för de betydligt mindre gravplatser som behövs för att sätta ner askurnor.

Genom att förespråka en viss enhetlighet hos de gravvårdar som skulle användas inom samma område på begravningsplatsen, hoppades man kunna uppnå att den enskilda graven underordnade sig platsens och planens helhet. Alltför lika gravvårdar visade sig emellertid vara ett problem på urngravsområdena. Man tyckte att redan ett ganska ringa antal likadana monument, tätt sammanpressade på en liten yta, kunde ge oönskade associationer till krigskyrkogårdar och andra massgravplatser. Ett av förslagen till lösning av problemet var att lägga dessa gravar i naturmark, eller åtminstone omge dem med naturefterliknande plan-

teringar. Förslagen påminner mycket om hur man ville ordna de allmänna eller enklare gravkvarteren. När man föreslog att vissa gravplatser skulle kunna läggas i gräs var det inte av arbetsbesparande skäl. Tvärtom förespråkades högväxande gräs med inslag av perenner och blommande buskar. Det begynnande 30-talets aldrig sinande tillgång på billig och villig arbetskraft avspeglas också i de oerhört arbetskrävande arrangemang för vanliga enskilda gravar vilka visades som mönsteranläggningar på utställningar och i tidskrifter. Här frodas den *goda gravkulturen* i intrikat klippta kanthäckar, smala gräsremsor, mönsterkrattat grus och blomsterarrangemang för varje säsong och kyrkohögtid.

Östra kyrkogården i Malmö, ritad av arkitekten Sigurd Lewerentz, är det mest storslagna exemplet på 20-talsklassicistisk kyrkogårdarkitektur i landet. Den innehåller alla den klassicerande anläggningens nödvändiga attribut i byggnadsstil och planering, men präglas av den återhållsamhet och mänskliga skala som är kännetecknande för den tidiga svenska klassicismen. Nästan helt glömda i sammanhanget är alla de små och medelstora kyrkogårdar som utvidgades eller nyanlades i Skåne under 1920-talet. Här finner man klassicismen ibland avskalad ända in till sina minsta beståndsdelar; en huvudaxel och några pelarformiga träd som markerar en ingångsport eller en skärningspunkt mellan huvudvägarna, och gravkvarteren rytmiskt uppdelade med häckar av olika höjd.

På 1930-talet och i början av 40-talet hade anläggningskonsten i föregångslandet Tyskland koncentrerats helt och hållet kring den betydelsefulla centralaxeln. Byggnader, alléer, öppna platser, trappor och blickpunkter var alla centre-

rade kring huvudgatan eller processionsvägen och hade till huvudsyfte att framhäva dess monumentalitet. Eftersom stilen inte lämpade sig för mindre anläggningar, och byggnadsverksamheten gick på sparlåga även i Sverige så länge andra världskriget pågick, är exemplen på den senare stilen få. Ett som förtjänar att nämnas är dock Hässleholms Östra kyrkogård, ritad av Stockholmsarkitekten Cyrillus Johansson. Planens utgångspunkt är en amfiteaterliknande anläggning med en damm i mitten. Därifrån leder en bred väg mitt genom kyrkogårdens övre och planare kvarter fram till en öppen plats med en brunn. Häckar och klippta buskar av tuja, bok och idegran dominerar helhetsintrycket, så att inte ens den mest färgsprakande gravplatsprydnad förmår dra uppmärksamheten till sig. En del av effekten beror på att häckarna, som bildar bakgrund till gravstenarna, också växer ut mellan gravplatserna.

Med 1950- och 60-talen inleddes utjämningsens epok både bokstavligen och bildligen även på den skånska kyrkogården, och den har varit i stort sett ända in på vår tid. Arbetskraften var nu inte längre vare sig riklig eller billig, och det blev viktigt att underlätta och bringa ned arbetet på kyrkogården. För ändamålet införskaffades allt oftare maskiner som till en del skulle kunna ersätta den mänskliga arbetskraften. Kyrkogården fick i alla delar anpassas efter kraven på framkomlighet. Den klumpighet som i det här fallet skiljer maskinen från människan, avspeglades också i kyrkogårdens mått och i behandlingen av de detaljer som varit kännetecknen för det tidiga 1900-talets kyrkogårdsträdgård. När gravramar av sten, järnstaket, häckar och prydnadsträd togs bort från gravplatsen

för att ersättas med en heltäckande och lättskött gräsmatta, hotades den lokala kyrkogårdskulturen av utarmning, men tack vare att behovet av stränga förenklingar inte blev så påträngande överallt finns mycket av de olika landsdelarnas särpräglade kyrkogårdstraditioner ändå bevarade.

Tema med variationer

Muren och trädkransen är den svenska kyrkogårdens minsta gemensamma nämnare, men variationerna på det givna temat är oändliga. Olikheter i natur, klimat och tradition avspeglas tydligt i kyrkogårdarnas utseende i både stort och smått.

Trädkransen kring en norrbottnisk kyrkogård består oftast av björk eller ibland av gran, ett par av de få trädslag som klarar att växa så långt norrut. Inne på kyrkogården är det björkarna, spridda eller i alléer, som på sommaren ger ett skirt, alltid försommargrönt, lövtak. Om vintern lyser de vita stammarna med sina svarta mönster ikapp med snön. Effekten är anslående och exotisk i en trakt där det tjocka snötäcket också döljer de flesta gravvårdarna.

På Gotland, där klimatet är milt och sommaren torr, omges kyrkogården av ädla lövträd som ask, hästkastanj och lind. Ofta är kyrkogården en grön gotländsk torräng med låga örter, och dess blomsterprakt hämtas från vägkanter och trädgårdar i form av buketter som pryder gravplatserna med en osedvanlig rikedom.

I Bohuslän klippiga kusttrakter har den ständiga blåsten varit avgörande för valet av det mest vindtåliga trädet, oxeln, till trädkrans. Bristen på jord har gjort kyrkogårdens växtlighet mycket sparsam.

Istället har gravmonumenten av granit från ortens egen stenindustri på många håll blivit dominerande, och istället för blommor pryds skeppares och sjömäns gravar med sjösand, snäckgrus eller lysande blåmusselskal.

Den skånska kyrkogården bär vittnesbörd om goda jordar och välmåga. Det är inte i första hand trädkransen som ger platsen dess speciella karaktär. Den består i allmänhet av lövträd; lind, lönn, alm, hästkastanj, och kunde strängt taget växa kring vilken syd- eller mellansvensk kyrkogård som helst. Här är det i stället den rika växtligheten, framförallt de många häckarna, som är det mest framträdande draget. Häckarna indelar kyrkogården på flera nivåer. Större kvartersavskiljande häckar markerar kyrkogårdens huvuddelar och ibland även avgränsningen utåt. Låga häckar, oftast av buxbom, begränsar gravkvarteren och markerar varje enskild gravplats.

Kyrkogårdsträdgården – ett levande kulturarv

I kyrkogårdarnas buxbomshäckars tydliga mönster kan man avläsa de senaste hundra årens trädgårdsideal på ett sätt som inte är möjligt i någon profan trädgård. Trädgårdar och parker är på ett helt annat sätt än kyrkogårdar utsatta för tidens gång. Modets växlingar eller en ägares personliga smak leder ofta till att en trädgård förändras helt och hållet, ibland flera gånger under sin »livstid». Kyrkogårdarna har inte varit lika utsatta för omvälvande förändringar. Om inte platsbristen är akut och all tillgänglig mark upptagen, så läggs nya delar till allteftersom behovet uppstår, och gamla områden ligger ofta kvar i det närmaste orörda. I de skånska landsbygdskyrkogårdarnas intrikata sys-

tem av häckar har ofta ett drygt hundra-årigt indelningsmönster konserverats. Bruket att plantera häckar kom, allt eftersom det blev mer allmänt utbrett, också till användning för att smycka äldre gravplatser. Därför är det troligt att vissa av kyrkogårdens strukturer, som vi ser dem idag, är av mycket hög ålder.

Under de senaste tio åren har man på flera håll fått upp ögonen för vikten av att bevara de spår av äldre inhemsk trädgårdskultur, som ännu lever kvar. Trädgården är till sin natur en förgänglig konstform. Det är ett ögonblicks verk att utplåna en trädgård som varit i hävd i generationer. Efter ett par år utan skötsel är redan dess plan och uppbyggnad svår att skönja. Dröjer värden längre är det snart bara fullvuxna träd och fasta anläggningar som påminner om trädgårdens existens.

Den skånska kyrkogården illustrerar sin egen historia genom att del fogas till del genom årens lopp, men den är också en viktig del av en folklig nordeuropeisk trädgårdstradition av vilken det finns få bevarade rester utanför kyrkogårdsmurarna. Låga häckar som infattning av kvarter förekom samtidigt i den skånska allmogeträdgården. Där har mönstret bland annat antagits vara inspirerat från äldre herrgårdsträdgårdar i trakten, men sannolikt är det snarare frågan om en mera direkt invandrad kontinental trädgårdstradition. Både den skånska kyrkogården och den skånska allmogeträdgården uppvisar stora likheter med kyrkogårdar och folkliga trädgårdar i det södra Östersjöområdet, i Danmark och Nordtyskland och så långt söderut som Schweiz. Genom att uppmärksamma den skånska kyrkogårdskulturens särskilda värden, avlocka den dess historia och sätta in den i ett större sammanhang, får man den

kunskap som behövs för att bevara dess väsentliga drag. Bara så kan man uppöva den känslighet som krävs för att kunna bevara de olika epokernas särdrag, så att det också i framtiden blir fullt möjligt för vem som helst att på kyrkogården göra en vandring genom trädgårdskonstens historia.

Litteratur

- Ahrland, Åsa, *Prydnadslignoser under 1900-talet*, en sortimentsanalys av fem svenska plantskolor, Stencilserien, 90: 7, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp, Alnarp 1990.
- Bengtsson, R., Hoberg, B., Klintborg, Å., Lundquist, K., Vollbrecht, K., *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, red. Eivor Bucht, Stad & Land nr 103/1992, Klippan 1992.
- Claesson, Hilding, *Lunds kyrkogårdar I*, Norra kyrkogården under 1800-talet, Skrifter utgivna av Föreningen Det Gamla Lund XVIII, Lund 1936.
- Erstad-Jørgensen, E., »Kirgegårdssagen», *Havekunst*, Årg. 4, 1923, red. E. Erstad-Jørgensen, Köpenhamn.
- Fredrik Magnus Piper och den romantiska parken, utställningskatalog, Kungl. Akademien för de fria konsterna, Stockholm 1981.
- Fernlund, Siegrun, »Ett Herranom värdigt Tempel» *Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912*, Lund 1982.
- Handbok i kyrkogårdsvård*, red. Else Dahl, Stockholm 1943.
- Klintborg, Åsa, *Trädgårdar till lust och nytta*, Läns-trädgårdsmästare Bengt Kjellssons verksamhet i Skåne 1876-1906, Seminarieuppsats, Inst. f. konstvetenskap, LU, vt 1992.
- Lindahl, Göran, *Grav och rum*, Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut, Stockholm 1969.
- Moberg, Margareta, »Trädgårdsskötsel», del X, 3 ur *Skrifter utgivna av de skånska hushållnings-sällskapen med anledning av deras hundraårs-jubileum år 1914*, red. E. Sommarin, Lund 1933.
- Nylund, David, *Begravningsritualet och begravningsleder i den svensk-lutherska kyrkan*, Eskilstuna 1917.
- Pietzner, Hans, *Landschaftliche Friedhöfe*, ihre Anlage, Verwaltung und Unterhaltung, Leipzig 1904.
- Skånsk trädgård*, Skånes hembygdsförbunds årsbok 1981, Kristianstad 1982.
- Tholle, Johannes, *Anlæg og Vedligeholdelse af Gravsteder*, Praktiske haandbøger udgivet af Alm. dansk Gartnerforening, Nr 6, Köpenhamn u.å. (1938).
- Wadsjö, Harald, red., *Kyrkogårdskonst*, Stockholm 1919.
- red., *Gravkonst*, Lund 1930.
- Wallin, Curt, *Gravskick och gravtraditioner i syd-östra Skåne*, Ystad 1951.
- »Kyrkogården - en viktig detalj i hembygds-vården», *Bygd och natur*, Samfundet för hembygds-vård, Årsbok 1944.

Järns katt och borglän, II

Presentation av ett påbörjat projekt rörande Nordskånes medeltid

Av Anders Ödman

Lunds Universitets Historiska Museum

I första delen av denna studie, som publicerades i föregående nummer av *Alé*, presenterades de tre nordskånska medeltidsborgarna Skeinge borg, Vittsjö borg och Losborg. I den här föreliggande andra delen redogörs närmare för de omständigheter, som talar för att borganläggningarna hade ett samband med järnproduktion och uppbörd av järns katt.

Järnet och borgarna

Efter undersökningen av de tre borgarna fanns många trådar att nysta på. Skeinge borg var en solitär av stort manifestationsvärde, medan däremot Vittsjö- och Losborg hade så många likheter att de syntes vara byggda som ett par – av samma intressegrupp, i samma tid och troligen med samma syfte. Dessa två borgar har inte på något sätt kunnat tävla med Skeinge borg i fråga om prakt och investeringskostnad. De tillhör den enklaste och mest ålderdomliga borgtyp som uppfördes under borgarkrigstiden (1250–1360). Borgarna har synbarligen byggts vid samma tidpunkt på ungefär lika stort avstånd från Skeinge borg och i Björkeberga läns grannsocknar samt invid var sitt biflöde till Helgeån, vid vilken Skeinge borg ligger. Losborg har legat offensivt intill den viktiga vägen mot Sverige och en bit från kyrkbyn. Samma offensiva läge finns i Vittsjö vid det så kallade Vittsjöpasset, där landsvägen mellan Markaryd och Vå/Åhus korsar Gustaf Adolfsån. På denna plats byggdes under 1600-talet en stor skansanläggning, medan man under 1300-talet valde ett defensivt borgläge på ett näs bortom allfarvägarna. Den materiella standarden hos borginne-

vånarna synes ha varit låg jämfört med andra liknande medeltida miljöer. Varken brukskeramik eller glas finns i fyndmaterialet från de tre borgarna.

Vissa teser och aningar fanns vid projektets början, men först efter ett besök i närheten av Arnheim i Holland år 1986 kunde en hypotes om de nordskånska borgarna formuleras. I denna trakt av hertigdömet Veluwe ligger Hunneschans, som är en hästskoformad ringvallsborg från tidig medeltid. Området hade under denna period ockuperats av den högsta aristokratin i hertigdömet beroende på den rikligt förekommande limonitmalm, av vilken man framställde järn. Skogen hade förötts genom intensiv kolning, och Hunneschans hade ganska snart spelat ut sin roll som kontrollpunkt för Hollands största järnproduktionsområde. Ytterligare ett par borgar i området antas ha spelat en viss roll i järnhandeln, men då järnproduktionen blev för besvärlig att vidmakthålla, donerades området efterhand till kloster och kyrkan i övrigt.⁴⁰

Många likheter mellan borgarna i Veluwe och borgarna i Göinge stod omedelbart klara. I norra Skåne är myr- och sjöalm (limonitmalm) rikligt förekommande, och järnproduktionsplatserna finns i stor

mängd i skogarna. Kontakten mellan borgar och järn framstod mycket klart i Vittsjö, där borgens kärna var en smedja. Kunde det vara så att järnframställningen haft en så pass framträdande roll i Göinges ekonomi, att borgarna var byggda som knutpunkter och kontrollpunkter för denna verksamhet?

För att få en uppfattning om traktens vegetationsutveckling och kunna jämföra med den holländska skogsförödelsen granskade vi några tillgängliga pollendia-gram från norra Skåne. Pollenproverna var tagna av geologen Tage Nilsson på 1930-talet.⁴¹ I proverna från Emmaljunga mosse, Holmö mosse och Hörja mosse, vilka ligger inom det göingska häradet och inte allt för långt från huvudbygderna, kan man se att andelen furupollen ökar dramatiskt i den yngre, medeltida, delen

av torvprovet. Detta är enligt pollen-expertisen ett tecken på att all skog har försvunnit från området runt den recipient, i vilken provet är taget. Att furen ökar beror på att detta träd sprider sina pollen mycket långt med vinden. Kommer inte pollen från närområdet, så kommer ändå furupollen långväga ifrån. För att i detalj granska detta förlopp har vi tagit en torvpropp i laggmossen »Persa Håla» mellan Vittsjö kyrka och Vittsjöborg. Proppen kommer under 1993 att analyseras speciellt vad gäller den övre delen av torven, för att man skall få en uppfattning om det medeltida vegetationsförloppet.⁴²

Mest påtaglig är furens ökning i diagrammet från Emmaljunga mosse, och detta ortnamn antyder också en landskapstyp – ljungheden – vilken tidvis har varit utbredd över trakten. Nordens

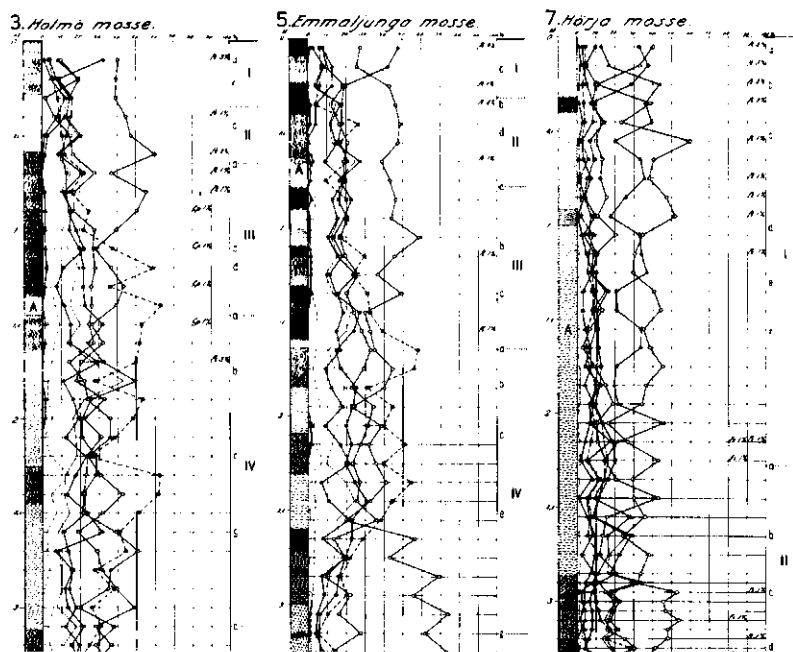

Fig. 11. Pollendia-gram från norra Skåne. Den procentuella ökningen av fur (runda fyllda cirklar) tyder på att landskapet har förorts. Alla lokala pollen minskar, och furen, som sprider sina pollen mycket långt med vinden, kommer att representeras med allt högre procenttal. Tage Nilsson 1935.

tätaste förekomst av ljunga-namn finner man i norra Skåne. Landskapstypen och därmed namnskicket kan mycket väl vara ett resultat av skogsskövling i kombination med efterföljande betning.

Vi har nu sett att även denna del av jämförelsen med Velluweområdet stämmer. Skogen har under medeltiden försvunnit från delar av Göinge och detta möjligen beroende på kolning för järnframställning. Vad vi nu vill veta är hur intensiv järnproduktionen har varit, under vilka perioder den har bedrivits och hur den har styrts av länsherrar och annan överhöghet.

Järnet som skatt

Tillgången på myr- och sjömalm har varit obegränsad, och produktionsplatser finns såväl intill sjöar som myrar. Som exempel kan nämnas att man kan uppskatta mängden bildad sjömalm i Pickelsjön (öster om Vittsjöborg) till 500 ton. Årligen bildas cirka 500 kg malm i sjön.⁴³ Hittills har ett 20-tal produktionsplatser inventerats, men endast två platser har grävts. Den första undersökningen gjordes i den norra delen av Vittsjö by intill Vittsjöns strand.⁴⁴ Strandslutningen tillhörde tidigare gård nummer 3 i byn. Ett stort område var mycket rikt på slagg, och slaggen sträckte sig långt ut i sjön. I det begränsade antal schakt, som togs upp, påträffades, genom stor tur, en raserad reduktionsugn. Denna så kallade schaktugn hade varit något nedgrävd i marken. Diametern har varit cirka 30 centimeter, och lufttillförseln har med all sannolikhet skett med hjälp av en manuell bälge. Var denna varit placerad och var blästerhålet har mynnat i schaktet gick inte att se. Ugnen hade ett avlopp för flytande slagg, vilket antyder att den bör

vara medeltida eller yngre. Invid ugnen fanns ett par stolphål, vilka kan visa att ugnen eller delar av produktionsanläggningen varit täckt med tak. Denna ugn låg inom Vittsjö skans omfattande förborgsområde. Skansen är troligen byggd under Horns krig på 1640-talet och behöver inte nödvändigtvis ha stort verksamheten på produktionsplatsen. Ytterligare en mindre slagggkoncentration utanför förborgsvallen kan dock peka på att man flyttat verksamheten utanför skansen under någon period.

Att järnframställningen pågått så sent som Horns krig framgår av det arkivaliska materialet. Ägaren till »Vittsjögården» (Nr. 3) Aage Torkelsen råkade i dispyt med Horns trupper och blev dödad. Gårdens skatt avkortades i och med detta med ett »stöcke» järn. Sedan länge hade gården levererat ett stycke järn (=4 mark).⁴⁵ Om produktionen har fortgått efter 1640-talet, berättar dock inte källorna. En C-14 datering av denna ugn visar mycket riktigt att den varit i bruk under 1600-talet.⁴⁶

Den andra utgrävda järnugnen ligger också den i Vittsjö socken men i Ubbalts gårds utmark, vid Vittsjöns strand. Ubbalt är granne till Björkeberga län och har alltid bestått av endast en gård. Vid stranden finns två produktionsplatser, en västlig med endast en slagghög och en östlig plats med tre stora slagghögar. Under sommaren och vintern 1991–92 utfördes ett antal undersökningar i Ubbalt. Den större produktionsplatsen visade sig vara svår att angripa, och någon ugn eller annan struktur – förutom slagghögarna och en kolhög – gick inte att finna. Den mindre – västra – produktionsplatsen bjöd däremot på flera intressanta överraskningar. En reduktionsugn stod kvar till 70 centimeters höjd. Innermåttan var

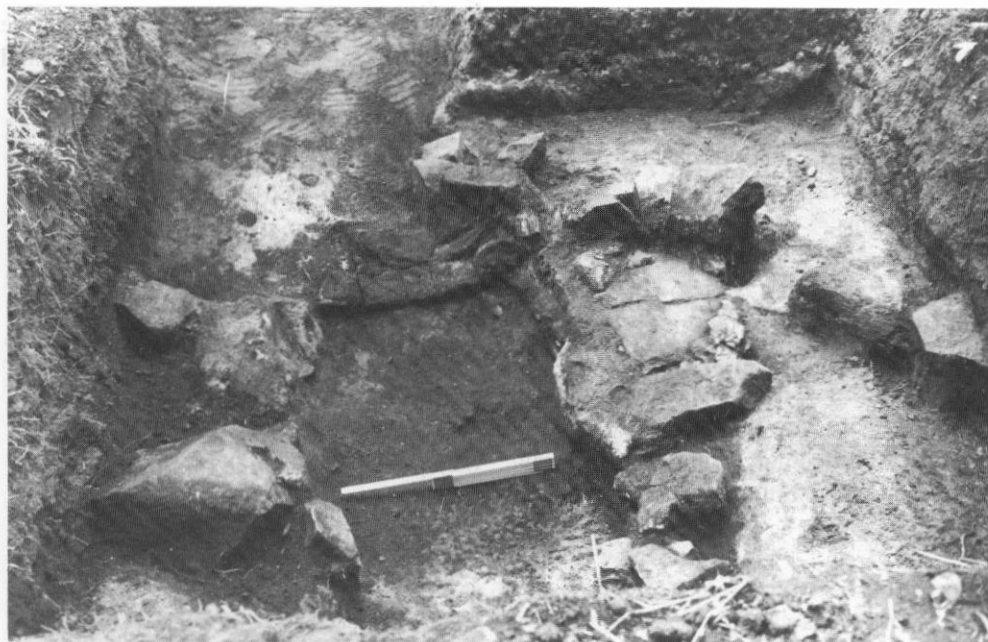
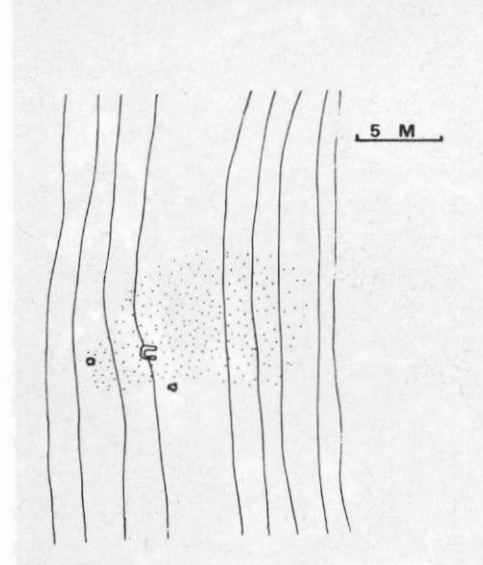

Fig. 12. Blåsterugnen i Vittsjö låg vid Vittsjöns västra strand. De slagghvarpar, som eventuellt har funnits på platsen, har jämnats ut på grund av plöjning. Två stolphål påträffades invid ugnen. Rinnande slaggh hade tappats ur ugnen i dess högra sida (jfr fotografiet). Foto och uppmätning författaren.

40×50 centimeter, och 40 centimeter upp på den södra väggen fanns ett 10 centimeter stort blåsterhål. Bakom blåsterhålet – utanför ugnen – kunde man tydligt se var bälgen hade legat, och bakom

denna, 3,60 m från ugnen, fanns ett stolphål, vilket möjligen har innehållit en takbärande stolpe eller haft en funktion i samband med bälgen. Söder om ugnen påträffades en större högh med träkol, och denna begränsades av en syllstensrad, vilken visar att ett hus har täckt åtminstone kolmagasinet. Vid andra undersökningar av blåsterugnar i Skandinavien visar det sig att det inte är ovanligt att de står i hus. Detta verkar vara vanligast under medeltiden.⁴⁷ Norr om ugnen låg fällstenen, mot vilken man har bearbetat den glödande järnluppen. Runt stenen låg runda pärlor av utbankad slaggh. I strandkanten invid fällstenen låg slutligen slagghögen, vilken sträckte sig några meter ut i vattnet. Vid den sista blåsningen hade man endast tagit ut luppen och låtit 30 kilo slaggh ligga kvar i ugnen.

Slaggen bestod av kompakt material i botten, vilken var överlagrad av en mycket porös slagg.

Dateringen av dessa båda produktionsplatser visar att de är drygt 100 år äldre än den först undersökta järnugnen vid Vittsjö skans.⁴⁸ Ytterligare en produktionsplats, som möjligen tillhörde Havraljunga by (numera Vittsjö 3:316), har daterats med C-14 metoden. Även denna plats visade sig ha varit aktiv under 1500-talet.⁴⁹ Dessa dateringar är gjorda på stora, sjönära produktionsplatser. Inga prov har ännu analyserats från de små produktionsplatserna i anslutning till

myrarna. Kanske har vi där de tidigare ugnarna, vilka har försörjt borgarna med skattejärn.

Intressant är att veta hur stor mängd järn som har tillverkats. I Ubbalt ligger slaggen kvar på ett sådant sätt att den approximativt kan volymeräknas. Med kännedom om slaggens specifika vikt och slaggvolymen samt med en uppskattning att man fått ut 350 g järn per kg slagg, får man fram att de tre slagghögarna på den större produktionsplatsen i Ubbalt kan representera upp till 20 ton färdigt järn och att slaggen vid den mindre platsen representerar upp till 4 ton järn.⁵⁰ Uträk-

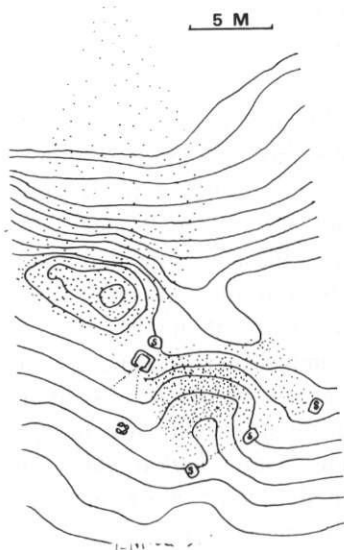

Fig. 13. Blåsterugnen i Ubbalt låg i en öppen bokskog utan spår av tidigare odling. I ritningens nedre del syns tre syllstenar, vilka begränsar en stor kolförekomst. Söder om ugnen syns platsen för bälgen samt ett stolphål. Norr om ugnen ligger fällstenen och slagghögen, vilken sträcker sig ut i sjön. På fotografiet syns blåsterhålet, vilket mynnade i ugnens norra del. Foto och skiss författaren. Uppmätning Hässleholms kommuns mätkontor.

Fig. 14. Den större järnproduktionsplatsen i Ubbalt. Tre slagghögar ligger på rad längs stranden, medan en kolhög finns i områdets sydvästra del. Trots en arkeologisk provundersökning påträffades endast ett stolphål intill den östra slagghögen. Skiss författaren. Uppmätning Hässleholms kommun.

ningarna får tas med många förbehåll, eftersom metallurgiska analyser inte har gjorts av slaggen.

Redan de två undersökta ugnarna visar på olikheter. Vittsjö-ugnen har haft ett hål för slaggvattning, medan Ubbalt-ugnen inte har haft denna funktion. Dateringarna av ugnarna visar att Ubbalt-ugnen har varit aktiv under 1500-talet, medan produktionen i Vittsjö har skett under 1600-talet. Denna kronologiska skillnad kan vara anledningen till olikheterna i konstruktion och visa på utvecklingen av produktionsmetoden under 100 år. Avsevärt fler dateringar och undersökningar måste dock göras för att man skall få en säker bild av utvecklingen. Båda ugnarna går att knyta till var sin gård, Vittsjögården (Vittsjö Nr 3) och Ubbaltsgården (enda gården i Ubbalt), vilka båda enligt det eftermedeltida kamerala materialet är kronogårdar. Båda ugnarna ligger vid Vittsjös strand, och båda ligger på produktionsplatser,

vilka har en större och en mindre slaggförekomst med en sammanlagd slaggmängd, som visar att produktionen har pågått länge.

Vi har sett att Vittsjögården betalade skatt i järn, och detta har varit vanligt i Göingehäraderna. Ofta dyker järnet upp i det kamerala materialet först när järn-skatten har upphört. »Och gavs i gammel tid av samma äng järn 1 stycke» – som man kan läsa i Lunds stifts landebok under Vittsjö sockenkyrkas inkomster,⁵¹ men i vissa fall upprätthåller man järn-skatten ända in i 15–1600-talet. I landeboken finner man att pastorn i Glimåkra socken har en del av sin lön i 1 pund järn, detta ännu då landeboken nedtecknades omkring 1560.⁵²

Vid 1400-talets mitt övertog bergslagsjärnet handelsmarknaden, och blåsterjärnet upphörde att vara en konkurrenskraftig exportprodukt,⁵³ men trots detta fortsatte man i det östdanska området att producera myrjärn. På den svenska sidan

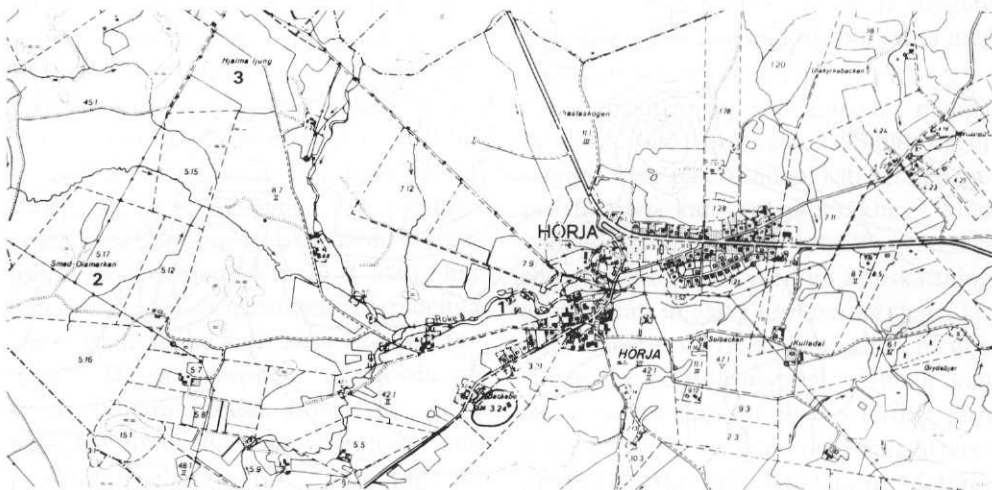

Fig. 15. Läget för Hörjas vattendrivna järnhammare är just väster om byn, på platsen, där fyra samfälligheter ligger i anslutning till ån. Väster om Hörja finns platsnamnet Smed-Olamarken vilket antyder järnhantering och ytterligare norrut finns Hjälma Ljung där en järnugn har undersökts av Kristianstads museum. Ekonomiska kartan 3D6c. Skala: se fig. 3.

av den gamla riksgården finns ett enstaka belägg på skattläggning i järn,⁵⁴ medan järnbeskattning troligen var regel på den danska sidan ända in i 1600-talet. Den småländska järnframställningen kan kanske betecknas som en lönande binäring. Just norr om den gamla gränsen i Sunnerbo härad finns klara belägg för järnproduktionen som lönande binäring. En stor del av produktionen härifrån exporterades till de danska uppköparna trots förbud mot denna handel.⁵⁵ Den danske järnbygdsbonden var däremot av tvång nödd att producera sitt skattejärn. Detta var troligen en gammal tradition, som gick tillbaka till de gamla borglänens tid. Varje gård har fått producera sitt järn i sin egen järnugn för att kunna leverera det antal järnstycken, som uppbörden krävde, och produktionen har vidmakt-hållits, möjligen i beredskapssyfte, i denna danska »bergslag».

Produktionen orsakade säkert folket

stort besvär, eftersom arbetet fick läggas in i bondeåret.⁵⁶ Under vintern fick sjömalmen skrapas upp från sjöbottnen. Gällde det myrsmalm fick denna grävas ur myren på sommaren, då det var som torrast. Skog fick avverkas och kolas. Kol och malm fick transporteras till ungs-platsen, där blåsningen skedde.

Så sent som år 1646 grundades en hammarmölla i Örkelljunga socken för att »slaa jern udaf det osmund, der omkring findes».⁵⁷ Andra hammarmöllor nämnes också, till exempel järnhyttan i Östra Ljungby socken⁵⁸ och hammarmöllan i ärkebiskopens län Hörja. Den sistnämnda nämns i länsräkenskaperna från 1612–13 som »Hammarmöllen, Som udj langsommelig tiid og nogen aar haff:r standett ödde», och räntan avkortas med tre pund smör och ett skeppund järn.⁵⁹ Platsen för denna hammarmölla är belägen just väster om kyrkbyn, invid Rökeån, där långa grävda kanaler har

fört vatten till hamnaren. Nere i ådalen kan man ännu se slagghögar och byggnadslämningar, vilka möjligen har hört till möllan. Ännu har inga arkeologiska undersökningar skett på platsen, men sådana är planerade inom projektets ram. I Hörja finner man en möjlig parallell till Absalons järnmölla i Tvååker – en industriell hantering i ärkestiftets regi – men först genom arkeologien kan bevisen säkras.

Järnets uppbördsmän

Böndernas »osmunder» har samlats in och förädlats, i olika tider på olika platser och med olika metoder. I detta avsnitt vill jag presentera en av de grupper, som kan ha haft en stor del av sin bärning i den Nordskånska järnproduktionen under tidig medeltid. Man får också en uppfattning om den rika och kontinentala miljö som järnskatten passerade på sin väg mot marknaden.

Sambanden mellan produktions- och uppbördsled har inte kunnat visas med större tydlighet än i den medeltida staden Vä. Under sommaren 1991 utfördes en i detta sammanhang viktig arkeologisk undersökning just söder om Mariakyrkan i Vä av Kristianstads museum under ledning av Bertil Helgesson.⁶⁰ Denna ort har en mycket rik historia med åtskilliga arkeologiska undersökningar och ett givande arkivaliskt källmaterial som bakgrund för en tolkning av platsens funktion och utveckling. Inledningsvis ska vi närma oss grävningsplatsen med en vandring förbi historiska och arkeologiska bakgrundsfakta.

Under vikingatid fanns i Vä en mycket stor by, vid vilken en av Danmarks viktigaste kungsgårdar upprättades under 1000-talet. Kungsgården är arkivaliskt

belagd, men platsen för densamma har inte direkt kunnat finnas. Mariakyrkan blev anlagd inom kungsgårdens område och är utan tvekan byggd av och för en storman av kunglig börd. Mariakyrkan i Vä hålls för att vara den förnämsta kyrkan i stiftet näst Lundadomen och visar i sin arkitektur på en mycket tidig stenbyggnadsteknik.⁶¹

Inger Ahlstedt-Yrild håller för troligt att kyrkan har invigts år 1121 under kung Niels regering.⁶² Någon gång under åren 1158–1164 donerades kyrkan⁶³ tillsammans med ett antal gårdar och en kvarn till premonstratenserorden.

En avbildning på Mariakyrkans triumfbågsvägg visar en kvinna med en kyrka i sina händer och en furstlig, krönt man med ett skrin. Bilden visar troligen ett donationspar, och Henrik Græbe menar att den föreställer kung Valdemar I och drottning Sofia. Drottning Sofia (c. 1141–1198), som har den dominerande rollen i bildframställningen genom frambärandet av kyrkan, tolkas också som huvuddonatorn.

Sofia var genom sin moder, släkt med den jylländska grenen av den danska kungaätten. Hennes moder, den polska prinsessan Rikissa hade i sitt första äktenskap med kung Niels' son prins Magnus (c. 1106–1134) fått sonen Knut. I hennes andra äktenskap med Vladimir av Novgorod föddes Sofia, och i sitt sista äktenskap var Rikissa förmäld med Sverker den äldre. Sofias halvbror Knut V (1129–50) eller någon honom närstående är troligen Mariakyrkans byggherre. Kyrkan ligger i ett område av Skåne, där den jylländska härskargruppen har haft ett stort jordinnehav.⁶⁴ Bildframställningen skulle enligt denna tolkning ha skett efter donationen.

Inger Ahlstedt-Yrild menar att bild-

framställningen mycket väl kan vara från kyrkans tid som kungsgårdskyrka och är övertygad om att kvinnan är Rikissa. Vem mannen med skrinet kan vara är dock höljt i dunkel. Ahlstedt-Yrild menar att det kan vara Sverker men anser att det är troligare att det rör sig om Magnus. Bilden tolkas som ett minnesmärke över Magnus, tillkommen efter dennes död vid Foteviken 1134. Rikissa bär i detta sammanhang fram kyrkan som förmyndare för sin omyndige son Knut V.

Frågan får inget svar utan visar i detta sammanhang endast på hur sprött det arkivaliska materialet är även vad gäller rikets högste. Parentetiskt kan nämnas att man är inte heller längre är överens om att slaget vid Helgeån stod i denna trakt, trots att tre kungar var med och trots att det är beskrivet i flera källor. Mariakyrkan och dess bilder visar oss emellertid att Vä har varit en utomordentligt viktig plats under den tid, då det danska riket formades, och att stora rike-domar har investerats på platsen.

I denna trakt finns ytterligare en del tydliga manifestationer av Hvidegruppen och andra tidigare maktgrupper i t.ex. Färlövs dubbeltornskyrka med dess praktfulla jylländska dopfont och övrig granitskulptur, runstenen vid Norra Åsums stora patronatskyrka, vilken med namn nämner ärkebiskopen Absalon och hans släkting Esbern Mule, Fjälkinge kyrkas tidiga granitbyggda västtorn och alla de övriga breda västtornen i området kring Helgeåns nedre lopp. Dessa objekt och många flera är relikter av en tidig-medeltida stormannagrupp.

Enligt donationshandlingarna fick premonstratensermunkarna i Vä kungsgårdskyrkan samt ett stort antal gårdar och en vattenkvarn. Kungsgården låg dock kvar, och Vä omnämnes som konge-

lev i Kung Valdemars jordebok från år 1231.⁶⁵ Kungsgårdens plats är som tidigare sagts inte direkt belagd, men Henrik Græbe har utifrån bild- och kartmaterial placerat den sydväst om kyrkan i ett område, där bland annat en mängd välvda källare har påträffats vid markarbeten.⁶⁶

Efter denna miljöskildring är vi nu åter vid den arkeologiska undersökningen år 1991. Vid tidigare arkeologiska undersökningar har slagg påträffats sydväst och sydost om kyrkan, men vid Helgessons undersökning, söder om kyrkogården, påträffades ett stort obrutet område, vilket innehöll mycket stora mängder slagg och inget annat. Inga avskrotade spillbitar påträffades, vilket man gör i ordinära smedjor. Förekomsten av i stort sett endast slagg och därtill i stora mängder tyder på att man här har bearbetat »osmunder» till kommersiella kvantiteter och kvaliteter. Beroende på tre förhållanden är det svårt att tänka sig att det skulle röra sig om produktionsslagg: 1. Inga ugnar har påträffats. 2. Man har inte påträffat några större slaggstycken, där man ser ugnarnas bottenmått utan endast mindre »ässjeskällor», vilka man vanligtvis finner i smedjor. 3. Redan under järnåldern har området runt Vä varit utan skog, och under medeltiden har flygsand drivit i området. Skogen (för kolning) är den ändliga resursen vid järnframställningen, och denna är därför alltid etablerad i områden med rik tillgång på timmer för kolning.

Troligen har det nordskånska skattejärnet under någon period samlats till denna plats för »färskning», innan det har förts vidare. Slaggen, som har anhopats, är av exakt samma slag som på produktionsplatserna. Man har i Vä bankat ut de sista föreningarna, innan de färdiga järnstyckena har förpackats – kanske i

tunnor – vilket man har exempel på från en sjunken båt i Slesvigs hamn. Liknande »färsknings»-anläggningar finns belagda i Trondheim, Bergen och möjligen Kalmar.

De kommersiella kvantiteterna (måtten på ämnesjärnen) har skiftat i tid och rum. I skånskt material kan nämnas: Lindholmens borg $35 \times 32 \times 100$, 30×21 , 29×16 , 34×22 , Loshorg. 30×17 samt ämnesjärn från Östra Tomarp, vilka är formade som romber med en längsta längd av 70–90 mm, största bredd 20–25 mm och en tjocklek av 3 mm.⁶⁷ Som synes skiftar standarden inom vida ramar. Påpekas bör dock att någon systematisk undersökning av skånska ämnesjärn ännu ej är utförd.

Slaggförekomsten i Vä dateras av Helgesson till 1100-talet. Under denna tid fanns såväl kloster, ett stadsliknande samhälle som en kungsgård i Vä. Marken söder om kyrkan, där utgrävningen skedde, bör ha hört till Kungsgården. Det är föga troligt att munkar ur premonstratenserorden skulle ha organiserat en protoindustriell järnhantering. Lokaliseringen just söder om kyrkan av denna eldfångda och störande verksamhet visar på verksamhetens centrala roll. Märkligt kan synas att man inte har förlagt smedjorna vid Prästabäcken norr om kyrkan, där ett flertal möllor har legat. Vattenkraften skulle kunna ha drivit hammare och bälgar (jfr. järnmöllorna i Tvååker, Örkellunga och Hörja). Att vattenkraften inte har använts kan helt enkelt bero på att denna innovation inte var bekant då järnhanteringen togs upp i Vä och ej heller bekant då verksamheten lades ner eller flyttades.

Var det färdiga ämnesjärnet tog vägen vet vi inte. Det bör ha skeppats vidare ner för Helgeån, via ärkebiskopens stad Åhus och vidare ut i Östersjöns handels-

område. Vi ser hela tiden ärkebiskopen och kungen som de stora aktörerna bakom järnhandeln, men fördelningen av makten över järnproduktionen och inkomsten av verksamheten är hittills okänd.

Avslutning och fortsättning

En kort sammanfattning av vad jag hittills har skrivit är att en borg byggdes på en ö i Skeingesjön under 1100-talets senare hälft. Byggherre var möjligtvis ärkebiskop Absalon. Borglänet skattlades i järn, och den intensiva kolningen, i kombination med betning, förödde landskapet. Detta kan visas med hjälp av pollenanalyser från trakten. Behovet av järn har kunnat vara anledningen till att Loshorg och Vittsjöborg anlades under 1300-talet. Nya områden med grov skog kunde på så sätt läggas under järnskatt. Borgarna ödelades troligen i samband med att Valdemar Atterdag under sommaren 1360 återerövrade Skåne från det svenska väldet under Magnus Eriksson. I prästrelationerna omnämns en sägen om att *tre haner uti Skåne* skulle ha slutat gala, vilket kan ha varit en omskrivning för ödeläggelsen av borgarna i Vittsjö, Verum och Loshult.⁶⁸ I Vittsjö har borgens funktion som administrativt centrum möjligtvis övertagits av sätesgården Oretorp väster om borgen. Arkivaliska nedslag och medeltida lösfynd styrker detta antagande.⁶⁹ Björkeberga gård kan som tidigare antytts ha varit såväl föregångaren som efterföljaren till Skeingeborg. Vid Loshult har ännu ingen senmedeltida sätesgård kunnat påvisas. Järnskatten har fortsatt att utkrävas in i 1600-talet. Det privatekonomiska intresset för järnhanteringen synes ha ökat under 1600-talet. Etableringen av större järnbruk i privat

Fig. 16. Skeingeberg idag. Jan Antreski.

ägo har tidigare berörts. Gertrud Grip, som var ägarinna till Björkeberga, köpte år 1647 Hishults birk i Halland med huvudgården Sjöholm. Detta birk var under medeltiden en stor järnproducent, och ännu i köpbrevet från 1647 framgår att den viktigaste inkomsten från de många landborna var järnet.⁷⁰ I detta köp kan man möjligen se en strävan av Gertrud Grip i att bygga upp ett omfattande förindustriellt »järnimperium».

Den tidiga medeltidens kungliga/biskopliga kontroll över järnhandeln har under den sista produktionsperioden övertagits av privata intressen. Vad som händer dessemellan vet vi mycket lite om.

Avslutningsvis vill jag påpeka att i min stundtals »spretiga» redogörelse finner läsaren många lösa ändar. Dessa ändar utgör en del av de frågor, som projektet framgent kommer att arbeta vidare med. Genom ytterligare arkeologiska undersökningar av järnproduktionen, bosättningen och transportlederna i kombination med arkivaliska undersökningar och vegetationsstudier kan de flesta av frågorna lösas och Göinges medeltid närmare beskrivas.

Noter

⁴⁰ H. A. Heidenga: The Hunneschans at Uddel reconsidered: some ideas about the function of medieval ringfort in the Central Netherland. Chateau Gaillard XIII. Sid. 53 ff. Caen 1987.

⁴¹ Tage Nilsson: Die Pollenanalytische Zonen-gliederung der spät- und postglazialen Bildungen Schonens. Stockholm 1935.

⁴² Medel för denna undersökning har anslagits från Elisabeth Rausings minnesfond. Arbetet kommer att ske under 1992–93 och utföras av statsgeolog Ann-Marie Robertsson vid SGU i Uppsala.

⁴³ Muntligen stadsgeolog Leif Carserud, SGU Lund. Båda siffrorna är approximativa och i underkant.

⁴⁴ Anders Ödman. Sommarens utgrävningar i Vittsjö. Wittsjö hembygdsförenings årsbok. Sid. 65 ff. Hässleholm 1987.

⁴⁵ Ivar Johansson. Torkelssönerna och ofärdsären på 1670-talet. Västra Göinge Hembygdsförenings skriftserie XIII. Hässleholm 1965.

⁴⁶ Prov Lu-3436, datering 300 ± 60 BP.

⁴⁷ Irmelin Martens. Jernvinna på Mösstrand i Telemark. Oslo 1988.

⁴⁸ Prov Lu-3437 (Västra platsen), datering 440 ± 60 BP. Prov Lu-3438 (Östra platsen) datering 430 ± 60 BP.

⁴⁹ Prov Lu-4339, datering 460 ± 60 BP.

⁵⁰ Not 47. Sid. 102.

⁵¹ Lunds stifts Landebok. Del 5 sid 92. K. G. Ljunggren & B. Ejder. Lund 1952.

⁵² Ib. sid. 78.

⁵³ Not 1. Sid. 153.

⁵⁴ Muntlig uppgift från professor Lars-Olov Larsson, Växjö.

- ⁵⁵ Folke Svedenfors. Äldre järnhantering i södra Sunnerbo. Kronobergsboken. Växjö 1948.
- ⁵⁶ Jämför Gert Magnusson. Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län. Sid. 283. Stockholm 1986.
- ⁵⁷ Carl Sahlin. Skånska järnbruk i äldre tider. Stockholm 1939. Sid. 45.
- ⁵⁸ Ib. sid. 26 ff.
- ⁵⁹ Sigurd Svensson. Skvaltkvarnar och andra vattenverk i Hörja socken. Västra Göinge hembygdsförenings skriftserie. XXX. 1982. Sid. 41 ff.
- ⁶⁰ Beskrivning av den arkeologiska undersökningen bygger på egna iakttagelser vid besök samt på Bertil Helgessons muntliga beskrivningar. Rapporten är under produktion.
- ⁶¹ Se not 57 och 58 samt Berta Stjernqvist. Vä under järnåldern. Lund 1951.
- ⁶² (c. 1064 – c. 1104–1134.)
- ⁶³ Inger Ahlstedt-Yrild. I hopp om det eviga livet. Sid. 58 ff. Lund 1976.
- ⁶⁴ Henrik Græbe. Kyrkorna i Vä. Sveriges Kyrkor Vol 139. Stockholm 1971.
- ⁶⁵ S. Aakjaer. Kong Valdemars jordebog I–III. Köpenhamn 1926–43.
- ⁶⁶ Egon Thun och Mats Anglert. Vä. Medeltidsstaden vol. 57. Stockholm, Göteborg 1984.
- ⁶⁷ Egon Thun. Medieval Tommarp. Sid. 42. Lund 1967.
- ⁶⁸ John Tuneld. Prästrelationerna från Skåne 1690–93. Sid. 173 f. Lund 1960.
- ⁶⁹ Anders Ödman. Vittsjöborg, en gammal borg med en aldrig förebild. V. Göinge hembygdsförenings skriftserie XXXIV. Sid 27 ff. Hässleholm 1986.
- ⁷⁰ Axel Ejwertz. Järnbärande i södra Halland. Halmstad 1951. Även i Vår Bygd 1951. Sid. 95 ff.

Ales långa förhistoria – nu på Landsarkivet

När De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening 1961 hörjade ge ut Ale, var föreningen nästan hundra år gammal. I och med att Landsarkivet 1990 inträdde som medutgivare av Ale, har det känts angeläget att söka samla föreningens arkiv just på Landsarkivet. Såsom ofta är fallet med föreningsarkiv, har handlingarna delvis kommit att skingras och förvaras på skilda håll. Ett viktigt tillskott till föreningsarkivet har emellertid nu anlänt till Landsarkivet genom vänligt tillmötesgående från Lunds Universitetsbibliotek, som i januari i år överlämnade föreningens äldre protokoll och handlingar, vilka hittills ingått i Lauritz Weibulls samling.

Det överlämnade materialet omfattar tiden 1865–1926. Här återfinns alltså de allra äldsta vittnesbörden om vår förenings verksamhet. Det äldsta protokollet härrör från ett förberedande möte den 12 januari 1865 i Lund, då ett antal historiskt och antikvariskt intresserade personer beslöt att bilda en fornminnesförening för Skåne. Nästa protokoll är från den 16 maj 1866, då föreningen antog stadgar och valde styrelse. Detta senare tillfälle brukar betraktas som föreningens egentliga tillkomstdatum. Som namn på föreningen användes från början Skånes (eller Skånska) fornminnesföreningen, men fr.o.m. 1867 var namnet Föreningen för Skånes fornminnen och historia. Namnändringen markerade att föreningen ville ägna sig åt alla områden av Skånes historia, ej endast åt fornminnesvården. Bakom ut-

vidgningen av programmet stod i första hand föreningens unge sekreterare, den blivande historieprofessorn Martin Weibull. Protokollet från 1872–1873 vittnar om sammanslagningen med Hallands fornminnesförening, varvid föreningen erhölet sitt nuvarande namn, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening. Härigenom fastslogs också att verksamhetsområdet skulle vara alla de gamla östdanska landskapen: Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm, vilka sammanfattades med den av Martin Weibull lanserade benämningen Skåneland.

Av olika skäl kom föreningens verksamhet att avstanna under 1920-talet. Den av föreningen utgivna Historisk tidskrift för Skåneland upphörde 1921. Under perioden 1927–1958 hölls inga möten. Protokollet från mötet den 16 december 1926 är justerat den 23 maj 1959. I samband med att föreningen 1961 beslöt att återupptaga verksamheten, bestämdes även att en ny tidskrift – Ale – skulle ges ut, och därmed började en ny epok i föreningens historia.

Vid föreningens 100-årsjubileum tecknades dess historia av Jörgen Weibull i ett föredrag, som publicerades i Ale nr 2, 1966. I Kulturens årsbok 1992, sid. 25–36, kommer Nils-Arvid Bringéus in på föreningens historia. Här behandlas särskilt den omstridda frågan om föreningens roll vid grundandet av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige (Kulturen) år 1882.

Bengt Danielson

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit *Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning* (1868–1873), *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* (1874–1880), *Skånska samlingar* (1894–1897) samt *Historisk tidskrift för Skåneland* (1901–1921).

1961 började föreningen utge *ALE. Historisk tidskrift för Skåneland*. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till redaktören, arkivarie Bengt Danielson, Landsarkivet, Box 2016, 22002 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1993, 100 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 22002 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfspärre, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, professor Björn Berglund, Lund, arkivarie Bengt Danielson, Lund, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, högskolelektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjärdís Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelöv, docent Nils Lewan, Lund, länsmuseumchef Monika Minnhagen-Alvsten, Kristianstad, länsmuseumchef Bengt-Arne Persson, Varberg, länsantikvarie Björn Petersen, Halmstad, docent Anders Salomonsson, Lund, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

